

Rotterdam
voorbij discriminatie

Ervaringen met en impact van discriminatie en racisme in drie Rotterdamse gemeenschappen.

Overeenkomsten en verschillen tussen
de Zwarte, Joodse en de Islamitische
gemeenschap

Het project Rotterdam voorbij discriminatie is geïnitieerd door:

vóór gelijke behandeling
tegen discriminatie

Gemeente
Rotterdam

Ervaringen met en impact van discriminatie en racisme in drie Rotterdamse gemeenschappen

Overeenkomsten en verschillen tussen de zwarte, joodse en moslimgemeenschappen in de bondingsfase van het project Rotterdam voorbij discriminatie

Colofon

Het project Rotterdam voorbij Discriminatie is een samenwerkingsverband van:

Gemeente Rotterdam

Antidiscriminatiebureau
RADAR

Kenniscentrum Art.1

*Het project is financieel mede mogelijk gemaakt door het
Programma Rechten, gelijkheid en burgerschap (2014-2020) van de Europese Unie*

Leden van het projectteam zijn:

RADAR: Dounia Jari, Tikho Ong, Karin Oppelland, Sidris van Sauers
Gemeente Rotterdam: Hicham el Abbas, René Keijzer, Marthe Schippers, Corrie Wolfs
Art.1: Huub Beijers (auteur)

RADAR

Grotekerkplein 5
3011 GC Rotterdam
010-4113911
info@radar.nl

Rotterdam, april 2023

Inhoud

Voorwoord	3
Inleiding	4
Bonding	6
Bridging	17
Linking	36
Referenties	38

VOORWOORD

Rotterdam voorbij Discriminatie is gestart vanuit het vertrouwen dat een effectieve aanpak van discriminatie en racisme is gebaat bij het versterken van de capaciteit van de mensen die erdoor worden getroffen. Het begrippenkader van Putnam, gebouwd rondom de notie van sociaal kapitaal, leek daarvoor op voorhand de juiste middelen te bieden.

Dat is voor een belangrijk deel uitgekomen, zeker waar het persoonlijke groei betrof van de betrokken ambassadeurs en ontwikkeling van hun samenwerking, met als resultaat de agenda voor de bestrijding van racisme en discriminatie in Rotterdam. Het project dat een looptijd had van tweeënehalf jaar was een proces van vallen en opstaan, van ontwerpen, soms een verkeerd pad inslaan, teruggaan naar de ambassadeurs, stilstaan en hernemen om uiteindelijk de best haalbare aanpak te ontwikkelen. De inzet en het vertrouwen van de ambassadeurs van de drie gemeenschappen was daarin van grote betekenis. Zij hebben zich zonder terughoudendheid ingezet voor hun eigen gemeenschap en voor elkaar om verandering te brengen voor een beter Rotterdam. Dank voor hun inzet en draagkracht die zij de afgelopen jaren lieten zien die het mogelijk maakten voorwaarts te bewegen in een veld van pijnlijke ervaringen en confrontaties waarin wij hen vroegen om vertrouwen dat elders zo vaak was beschaamd.

Dank ook aan de teamleden van de gemeente Rotterdam, van RADAR en van Art. 1 die de bijeenkomsten voorbereidden en begeleidden, en die dat deden met grote toewijding. Ze onderscheidden zich door betrokkenheid, zorg en inzet van al hun competenties en vakkennis. Tot slot wil ik ook de Europese Unie danken die vertrouwen stelde in onze aanpak en bereid was een belangrijk bijdrage te leveren aan de financiële realisatie van het project. Ik hoop dat de werkwijze die we in Rotterdam hebben ontwikkeld een voorbeeld zal zijn dat tot navolging leidt in de strijd tegen racisme en discriminatie in de steden in Europa, waarbij empowerment en capaciteitsontwikkeling centraal staan.

In dit document vatten wij de onderzoeksresultaten samen die sinds 2021 zijn verzameld. Samen met de antidiscriminatieagenda, de methodiek en de evaluaties zijn dit de dragende documenten van het project die terug te vinden zijn op de website <https://radar.nl/rotterdam-voorbij-discriminatie/>

Tikho Ong, projectleider RADAR
Rotterdam, 23 april 2023

INLEIDING

Discriminatie, racisme en sociaal kapitaal

Het project 'Beyond Bonding & Bridging - het waarborgen van gelijke behandeling, linking en integreren van gemeenschappen in een superdiverse samenleving' van de gemeente Rotterdam, Radar en Art. 1, medegefinancierd door de Europese Unie, is gericht op het voorkomen en bestrijden van racisme en discriminatie¹ door het vergroten van het sociaal kapitaal van gemeenschappen die daar onevenredig zwaar door worden getroffen, in dit geval de Zwarte, Joodse en Islamitische gemeenschappen². Het project richt zich op deze drie gemeenschappen, niet om uitpuittend en kwantitatief in kaart te brengen wie te maken heeft met discriminatie en uitsluiting in Rotterdam, maar om inzicht te krijgen, en de voorgestelde methodologie te ontwikkelen en overdraagbaar te maken.

Rotterdam is een hyperdiverse stad waar het samenleven van verschillende etniciteiten wordt uitgedaagd door ervaringen van haatgedrag en discriminatie. Racisme en discriminatie zijn hardnekkige problemen in de stad, die beleidsinterventies vaak weerstaan.

De gemeente Rotterdam en RADAR, de lokale antidiscriminatie organisatie, hebben zich gecommitteerd om te investeren in een aanpak die voorziet in een structurele dialoog met de gemeenschappen die te maken hebben met racisme en discriminatie, om een meer effectieve en alerte aanpak van de problematiek en meer gelijkheid in de stedelijke omgeving te realiseren. Om deze ervaringen tegen te gaan op een manier die relevanter is voor de betrokken gemeenschappen, ontwikkelden de initiatiefnemers een aanpak die voorziet in capaciteitsopbouw, meer specifiek het opbouwen van sociaal kapitaal, samen met deze gemeenschappen. Het project ontwikkelde een gecombineerde interventiestrategie om het sociaal kapitaal van de lokale Islamitische, Joodse en Zwarte gemeenschappen te verbeteren (Arneil, 2006; Bourdieu, 1986; Putnam, 2007; Wong, 2007). In deze aanpak wordt een structurele dialoog tot stand gebracht binnen de gemeenschap ("bonding") en tussen gemeenschappen ("bridging") om een gemeenschappelijke basis te vinden voor het definiëren en prioriteren van kritieke kwesties en problemen met betrekking tot discriminatie en haatmisdrijven. Dit stelt de gemeenschappen in staat om een gedeelde agenda voor verandering op te stellen en een continue dialoog aan te gaan met de gemeente en met belangrijke spelers in het institutionele leven (privaat en publiek) in de stad ("linking"), om een veilige, respectvolle en ontspannen omgang en sociaal leven in de stad Rotterdam te realiseren.

Volgens het Nederlandse Wetboek van Strafrecht (artikel 90 quater) is er sprake van discriminatie wanneer iemand een gelijke behandeling wordt onthouden op basis van een vooroordeel. Ervaringen met discriminatie worden gedefinieerd als persoonlijke geweldservaringen, direct en indirect (microagressie en racistische beledigingen), en institutionele discriminatie. Bij rassendiscriminatie gaat het om ongelijke behandeling op basis van "ras, huidskleur, afkomst of nationale of etnische herkomst". De term 'ras' verwijst naar veronderstelde biologische verschillen tussen mensen, terwijl etniciteit verwijst naar de overtuiging dat men een gedeelde afkomst, geschiedenis of cultureel

¹ Racisme en discriminatie' of 'racisme' in deze context verwijzen naar verschillen op basis van 'ras, huidskleur, afkomst, religieuze overtuiging of nationale of etnische afkomst', gebaseerd op een expliciete of impliciete onderliggende ideologie van superioriteit en dominantie over 'de ander' vanwege deze kenmerken. De term 'ras' verwijst naar vermeende biologische verschillen, terwijl etniciteit verwijst naar een gedeelde afkomst, geschiedenis of cultureel erfgoed. Racisme en discriminatie verwijzen dus expliciet naar anti-zwart racisme, antisemitisme en moslimdiscriminatie.

² Wanneer de woorden Zwart, Joods, Wit en Islamitisch verwijzen naar een identiteit, worden ze in dit document met een hoofdletter geschreven

erfgoed en religie heeft, meestal gekoppeld aan een specifieke tijd of plaats. Racisme verwijst naar discriminatie gebaseerd op een expliciete onderliggende ideologie van superioriteit en dominantie over "de ander" vanwege raciale kenmerken. Discriminatie op basis van etniciteit is eerder gericht op de onverenigbaarheid van culturen en de daaruit voortvloeiende 'noodzaak' van uitsluiting (Beijers, 2020).

Sociaal kapitaal is een begrip dat bouwt op de utilitaristische³ grondgedachte dat om een gewenst effect te bereiken, kapitaal en investering nodig is (Bourdieu, 1986; Haan, 2015). Dat kapitaal kan verschillende vormen aannemen en doet zich niet alleen in de wereld van economische verhoudingen voor, maar ook in het sociale en maatschappelijke veld waarin mensen met elkaar omgaan en iets willen bereiken. Sociaal kapitaal is één van de kapitaalvormen die daarin relevant zijn, en wordt door Bourdieu (1986:21) omschreven als "het geheel van feitelijke of potentiële middelen die gekoppeld zijn aan het beschikken over een duurzaam netwerk van min of meer geïstitutionaliseerde onderlinge relaties (...)". Deel zijn van dit netwerk geeft de betrokkenen de ruggeleuning van gedeelde hulpbronnen en vermogen, die recht geeft op krediet, in de verschillende betekenissen van het woord, aldus Bourdieu. Er zijn in deze omschrijving drie 'elementen' aan de orde: (1) deel uitmaken van een duurzame gemeenschap, waardoor men (2) beschikt en kan terugvallen op een geheel van hulpbronnen (3) en die (de gemeenschap) in meerdere of mindere mate toegang geeft tot maatschappelijk krediet.

Onderzoekers van sociaal kapitaal zijn onder te verdelen naar meerdere scholen. Bourdieu plaatst sociaal kapitaal in de context van een ongelijke verdeling van middelen en hulpbronnen terwijl Lin meer nadruk legt op de investering in sociale relaties, '*with expected returns in the marketplace*' (in De Haan, 2015). De dominante stroming is echter die van de Amerikaanse politicoloog Robert Putnam (1993, 1994, 1995) die ook de ontwikkelaars van dit project heeft geïnspireerd. Hij blijft dicht bij de utilitaristische grondgedachte en ruilverhoudingen en gaat uit van de daarin rationeel en calculerend optredende mens die door vermeerdering van sociaal kapitaal (onderling vertrouwen, gedeelde normen en contact tussen mensen) een gedeeld voordeel weet te behalen. Sociaal kapitaal volgens Putnam behelst: "Kenmerken van sociale organisatie zoals netwerken, normen en sociaal vertrouwen die coördinatie en samenwerking kunnen vergemakkelijken tot wederzijds voordeel" (Putnam 1993: 35). In zijn werk verwijst hij naar voorbeelden van het tanende verenigingsleven gebouwd op altruïsme en wederkerigheid op het Amerikaanse platteland, en het actuele beeld van Amerikaans egocentrisme en gebrek aan gemeenschapszin⁴. Sociaal kapitaal volgens zijn opvatting is gebouwd op een proces van samenwerking en coördinatie, en op wederzijds voordeel (behartiging van gedeeld belang) dat daaruit voortkomt als resultaat. In het Nederlandse openbaar bestuur steekt het Putnamiaanse denken regelmatig de kop op als antwoord op het veronderstelde verlies aan sociale cohesie in de samenleving. Voor Putnam zelf was dat ook een belangrijke motivator voor ontwikkeling van zijn gedachtegoed. Het begrip is ook meer in de belangstelling gekomen in het licht van de huidige samenleving waarin burgerschap een steeds centralere rol krijgt toebedeeld tegenover het oude ideaal van de verzorgingsstaat die verantwoordelijk is voor het collectief welzijn en die de hulpbronnen die daarvoor nodig zijn ter beschikking stelt (Beijers, 2020; Rose 2001).

³ Het utilitarisme is een stroming in de ethiek die de (morele) waarde van een handeling bepaalt op grond van de bijdrage die dit levert aan welzijn, welvaart en geluk: goed handelen is nuttig handelen.

⁴ Daarbij wordt steevast het stereotype beeld gebruikt van lange rijen vrijstaande huizen met een gazon voor de deur, een pad (oprit) naar de openbare weg, maar geen pad naar de burens.

1. BONDING

Bonding social capital, waar we ons in dit document op richten, verwijst naar "(...) vertrouwens- en samenwerkingsrelaties tussen leden van een netwerk die zichzelf als gelijkaardig beschouwen, in termen van hun sociale identiteit." In dit geval gaat het om een gedeelde sociale identiteit die wordt aangeduid als 'Zwart, 'Islamitisch' of Joods' (Szreter en Woolcock 2004; Johnson 2016).

Sociaal kapitaal in deze context bestaat uit een samenstelling van leereffecten, het wederzijdse vertrouwen dat mensen uitspreken, de contacten die ze hebben gelegd en de kwaliteit van de relaties, en de bereidheid van autoriteiten om te werken aan een samenleving gebaseerd op gelijkheid van burgers, naast dialoog en coproductie om discriminatie en uitsluiting effectief te bestrijden.

De bondingfase van het project liep van oktober 2021 tot mei 2022 en was gericht op het uitwisselen van ervaringen met discriminatie en racisme, het ontwikkelen van sociaal kapitaal en het opstellen van een gemeenschappelijke agenda.

Er werden tien bondingbijeenkomsten gehouden met in totaal 50 deelnemers uit de drie gemeenschappen, drie facilitatoren (elke gemeenschap had zijn eigen facilitator), de projectleider en de onderzoeker. De bijeenkomsten vonden plaats in 'Leeszaal Rotterdam West', een buurtbibliotheek vlakbij het stadscentrum. Ze begonnen altijd met een gezamenlijke maaltijd, gevolgd door een korte presentatie (indien nodig), soms door inleidende oefeningen om wederzijds contact te stimuleren en vertrouwen op te bouwen. De discussies werden gevoerd in subgroepen en plenaire sessies. De bijeenkomsten eindigden (bij wijze van evaluatie) met een feedbackronde als antwoord op de vraag wat iedereen meenam van de bijeenkomst.

Het onderzoek van het project is gericht op (1) het identificeren van de ervaringen van discriminatie, uitsluiting, haatmisdrijven en haatuitingen en het begrijpen van hun impact op individuen en afzonderlijke gemeenschappen; en (2) het evalueren van elke projectfase met de deelnemers (effecten en tevredenheid); (3) het bieden van een voorbeeldmethodologie die toepasbaar is in alle steden in Europa; het opbouwen van sociaal kapitaal, het ontwikkelen van een anti-discriminatie agenda en het openen van een blijvend beïnvloedingskanaal met autoriteiten.

In dit document richten we ons op de overeenkomsten en verschillen in de ervaringen van de drie gemeenschappen, gebaseerd op de volgende onderzoeksvraag:

- a. Wat is de impact van discriminerende handelingen en haatmisdrijven (emic perspectief) op de deelnemers uit de drie betrokken gemeenschappen?
 - a. Welke ervaringen van discriminatie en geweld worden gerapporteerd op gemeenschapsniveau?
 - b. Welke taal en woorden gebruiken deelnemers om zich uit te drukken en welke aspecten vinden zij het belangrijkste?
 - c. Hoe reageren de deelnemers op de informatie die ze krijgen en welke ervaringen delen ze en waar verschillen ze van elkaar?
- b. Welke prioriteiten stellen ze in de ervaringen en in hoeverre verschilt dit van de gegevens uit onderzoek en de prioriteiten in beleid?
- c. Is er een kloof tussen de perceptie en impact van discriminatie op gemeenschapsniveau en daadwerkelijke individuele meldingen van discriminatie.
- d. Wat zijn volgens hen de onderliggende oorzaken van discriminatie-ervaringen?
- e. Welke copingstrategieën (veerkracht en verandervermogen) zijn er?

1.1 Ervaringen met discriminatie en racisme

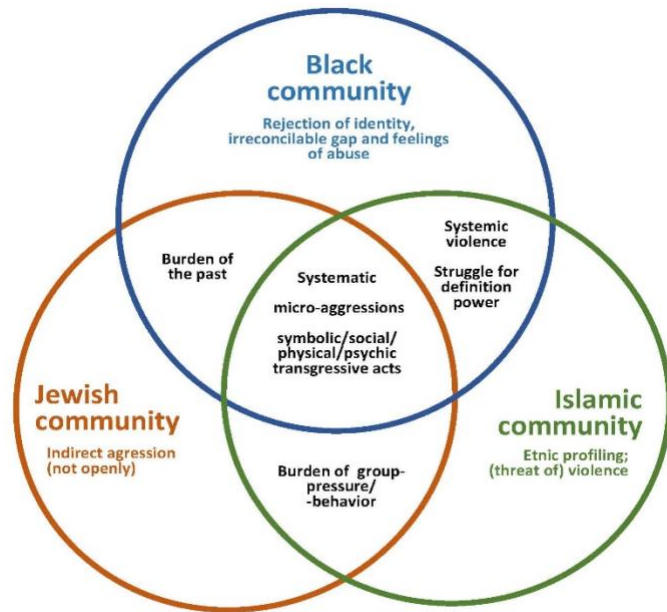
In de analyse van de gegevens kwamen meerdere thema's naar voren in de dialogen van de gemeenschappen, die elkaar soms overlaptten en soms van gemeenschap tot gemeenschap verschilden. De geïdentificeerde thema's waren:

1. Micro-agressies of alledaags racisme, alledaags racisme verwijst naar de ervaringen van minachting, haat en uitsluiting (bewust en onbewust) die op alle gebieden van het bestaan worden ervaren (werk, veiligheid, scholing, inkomen, huisvesting etc.). Ze krijgen betekenis in het licht van opgestapelde herinneringen aan discriminatie en uitsluiting in het verleden. Dit heeft ook betrekking op indirecte agressie en uitingen achter iemands rug.
2. Schendingen van symbolische/sociale/fysieke en psychologische integriteit: geweld en schendingen die rechtstreeks gericht zijn tegen de persoon of de groep, niet alleen fysiek of psychologisch, maar ook tegen iemands identiteit of sociale omgeving. Dit omvat zowel daadwerkelijk geweld als dreiging met geweld of de weerspiegeling van geweld.
3. Systemische of institutionele discriminatie: discriminatie die verweven zit in de manier waarop instellingen met mensen omgaan. Dit uit zich in expliciete uitsluiting, maar ook in subtiele vormen van schending - soms bewust, soms onbewust en vaak langs ongeschreven lijnen. Hieronder valt ook etnisch profileren.
4. Strijd om definitiemacht en victim-blaming, verwijst naar de definitie van de situatie waarin iemand discriminatie of racisme ervaart. Het voorbeeld van weggezet worden als een 'boze zwarte vrouw', of 'Je had geen hoofddoek moeten dragen toen je solliciteerde', en het bagatelliseren van negatieve ervaringen wordt regelmatig genoemd.
5. De last van het verleden, in de verhalen heeft dit betrekking op de herinnering aan onrecht van de Holocaust, aan het slavernijverleden, aan het koloniatieverleden en de daadwerkelijke verliezen die daarbij geleden zijn.
6. Groepsdruk, gerelateerd aan de rol van de groep als katalysator in het ontstaan van racistisch geweld, maar ook aan de druk vanuit de eigen groep om niet naar voren te treden als slachtoffer van geweld.
7. Systematisch karakter van racisme en discriminatie: de deelnemers zijn het er allemaal over eens dat de dingen die zij tegenkomen geen toevallige incidenten zijn. Ze zien de dingen waarmee ze geconfronteerd worden als representaties van een onderliggende 'ideeënwereld' waarin ze anders behandeld en bekeken worden vanuit een positie van dominantie en superioriteit.

Er zijn verschillen en overeenkomsten tussen de ervaringen en verhalen van de deelnemers uit de drie gemeenschappen (zie figuur 1). Wat alle drie de gemeenschappen gemeen hebben, is de overtuiging van alle deelnemers dat ervaringen van racisme en discriminatie representaties zijn van een onderliggende 'ideeënwereld', zoals eerder genoemd. Het gaat niet om willekeurige incidenten (vgl. Çankaya, 2022). Ervaringen waar alle drie de gemeenschappen naar verwijzen zijn confrontaties in hun dagelijks leven met (1) micro-agressies en (2) schendingen van symbolische/sociale/fysieke en psychologische integriteit. Dit sluit andere ervaringen niet uit, maar daar is de overeenkomst minder expliciet in de vertelde verhalen.

Systemische/institutionele discriminatie wordt zowel door de zwarte als de islamitische gemeenschap benadrukt. Emblematisch zijn de indringende ervaringen met het schandaal rond de kinderopvangtoeslag, maar ook de talloze voorbeelden van discriminatie en ongelijke behandeling op school en op het werk. Beide gemeenschappen geven ook vaker aan dat hun ervaringen worden

ontkend of gebagatelliseerd. Zowel de Joodse als de Zwarte gemeenschap verwijzen naar de last van het verleden. Dit impliceert dat de ervaring hier en nu van discriminatie en racisme altijd mede wordt bepaald door de geschiedenis van geweld en onrecht waarmee voorouders werden geconfronteerd, en door ervaringen in andere delen van de wereld, hetzij in kolonies, in Afrika, Israël of in de diaspora. De ervaringen hebben een historische dimensie en zijn transnationaal, maar worden gevoeld in het hier en nu. De Joodse en Islamitische gemeenschappen delen de ervaringen met groeps geweld: een Joodse deelnemer legt uit dat individueel grensoverschrijdend gedrag voor hem meestal wel aan te pakken is, maar dat confrontaties met groepen gemakkelijker tot geweld leiden.

Figuur 1: Overeenkomsten en verschillen

Uit de verhalen blijkt dat de zwarte en moslimgroepen vaak geconfronteerd worden met discriminatie en ongelijke behandeling en vaak ook met de strijd om identiteit, tegen ontkenning van hun ervaringen of bagatellisering. Bovendien worden ze vaak geconfronteerd met aanvallen op hun fysieke integriteit. De context van macht, controle en hegemonie in de formulering van identiteiten vraagt om zorgvuldig taalgebruik en het deconstrueren van de taal die gebruikt wordt om de situatie te definiëren van mensen die geconfronteerd worden met racisme en discriminatie. Ook de keuze en de definitie van de drie deelnemende gemeenschappen wordt betwist. Het wordt gezien als een keuze van de EU en gedefinieerd door de EU.

Grensoverschrijdingen lijken in het geval van de Joodse gemeenschap meer verborgen en indirect/achter de rug plaats te vinden, er wordt minder melding gemaakt van fysiek geweld, terwijl negatieve beelden in de media en in de politiek en theorieën over een Joodse samenzwering steeds vaker voorkomen. De strijd wordt in diverse arena's uitgevochten.

1.2 Geweld

Als we de door de deelnemers gerapporteerde ervaringen nader bekijken, zien we dat hun ervaringen op meerdere manieren grensoverschrijdend en schadelijk zijn. Ze raken hun diepste gevoelens van wie ze zijn, hun veiligheid en welzijn. Bovendien worden ze hen opgedrongen en komen ze ongevraagd en zonder aanleiding. Dit zijn elementen van geweldservaringen en dit is opmerkelijk als je kijkt naar het feit dat dit aspect ervan zelden naar voren komt in de beleidsrapporten over hoe om te gaan met discriminatie en racisme, noch in de verantwoording van de probleemstelling en de grondgedachte van dit project 'Rotterdam voorbij Discriminatie'. Discriminatie en racisme lijken vaak in tamelijk abstracte termen te worden behandeld als een juridisch probleem, een managementkwestie of een kwestie van effectiviteit van beleid. Het debat lijkt te gaan over consistentie van beleid, over effectiviteit van systemen, over het hebben van grip, over bereik en proportionaliteit en over aantallen.

Een voorbeeld van het geweld van de ervaring is het verhaal van John die vertelt over hoe hij op school behandeld werd door zijn leraren. John legt uit dat hij het gevoel had dat hij elke dag naar een soort rechtbank moest om zichzelf te bewijzen:

"De school beslist of je een diploma krijgt, zelfs als je een modelleerling bent. Het argument dat ze gebruiken is: 'Je bent niet klaar voor de volgende klas'". " Witte leerlingen kwamen wel door, ik was boos." Janet, een van de andere deelnemers, vraagt: "Waarom was dit?" John kan het niet vertellen..... en aarzelt. Hij wordt emotioneel. Janet: "Wat doet je pijn?" John: " Witte studenten werden beter gevonden en ze waren van Nederlandse afkomst." "We kwamen hier met niets." "De kracht van onze ouders, ik wil ze niet tekort doen. Zij waren degenen die echt moesten vechten."

Andere voorbeelden zijn:

Een jonge vrouw wijst erop dat het gevoel van anders-zijn altijd aanwezig is. "Mijn vader heeft me uitgelegd hoe de wereld in elkaar zit." Er verschijnen tranen als ze dit vertelt en ze legt uit dat ze ongeduldig wordt. Op de vraag waar de tranen vandaan komen, zegt ze dat het haar emotioneel maakt omdat je dit als zwarte vrouw elke dag met je meedraagt: "Elke dag als ik opsta moet ik de wereld onder ogen zien als een zwarte vrouw die altijd als anders wordt gezien."

"Elke keer word ik weer gevraagd om mijn verhaal te vertellen. Voor een wit iemand betekent dit 'een beter begrip', maar voor mij doet het pijn." "Je voelt het en dit hoeft niet zo te zijn." Ze zegt dat ze gelooft in intergenerationeel trauma en dat ze een deel van het verleden (en de pijn) met zich meedraagt.

"Je kunt carrière maken, maar je moet iets van je identiteit achterlaten bij de voordeur. Mensen vragen vaak of diversiteit (zwart zijn) je heeft tegengehouden. Nee, dat heeft het niet."

"Ik ben in elkaar geslagen door de politie. Mijn familie wilde niet dat ik hier openlijk over zou praten. Ik deed het wel en ik verloor mijn familie. Het heeft me sterker gemaakt. Waarom moet ik mezelf verloochenen? Moet ik in hun plaatje passen? (...) Eigenlijk gaven ze mij de schuld van het misbruik."

Volgens de Wereldgezondheidsorganisatie verwijst geweld naar: Het opzettelijke gebruik van fysieke kracht of macht, bedreigd of daadwerkelijk, tegen zichzelf, een andere persoon, of tegen een groep of gemeenschap, dat resulteert in verwonding, dood, psychologische schade, gebrekkige ontwikkeling of ontbering, of een hoge waarschijnlijkheid dat dit gebeurt (WHO, 2002:5). Sheper-Hughes & Bourgois benadrukken expliciet de culturele en symbolische aspecten van dit begrip: "Geweld is een continuüm, niet te begrijpen in termen van lichamelijkeheid (...) (het) omvat ook aanvallen op de persoonlijkheid, waardigheid, het gevoel van waarde of waarde van het slachtoffer. De sociale en culturele dimensies van geweld geven geweld zijn kracht en betekenis" (2004:1). Cultureel geweld is iets constants, iets dat eeuwig en permanent is, betoogt Galtung (1990), en verzet ertegen vereist een lange adem en tegenwicht in de vorm van positieve beelden en kennis die een antwoord kunnen bieden op de impliciete aard van dominantie (Bourdieu, 2017; Bourdieu & Wacquant, 2017; Clifford, 1988). In hun verhalen getuigen de deelnemers van (dreigende) schendingen van hun fysieke en psychische integriteit die hen worden opgedrongen, van de schade die dit toebrengt aan hun gezondheid, van de ineenstorting van hun sociale en sociaaleconomische situatie, en van hun identiteit of symbolische integriteit. Aan de ene kant vinden ze het stressvol om erover te praten of om herinnerd te worden en aan de andere kant benadrukken ze de relevantie van genezing en herstel. Wanneer ze geconfronteerd worden met de cijfers en definities van racisme en discriminatie, met de probleemstellingen en de intenties tijdens de bijeenkomsten in de bondingsfase, protesteren ze en herkennen ze zichzelf niet in de gepresenteerde beelden. Het lijkt erop dat racisme en

discriminatie worden getransformeerd tot objecten en dingen die los staan van mensen en ervaringen.

Racisme en discriminatie zijn gewelddaden en schendingen die reële gevolgen hebben voor het leven van de mensen die erdoor worden getroffen. Ze leiden bijvoorbeeld tot wat Scheper-Hughes & Bourgois (2017) het structurele geweld van armoede, sociale uitsluiting, chronische stress, werkloosheid, ziekte en systematische onderwaardering noemen. Niet alleen de daad, maar ook het effect is gewelddadig.

De verhalen van de deelnemers brengen deze discrepantie naar voren tussen de ervaring en de manier waarop discriminatie en racisme worden besproken in formele beleidsdocumenten en het publieke debat. Ze worden gezien als een juridische en mensenrechtenkwestie, of een sociologische en politieke kwestie, of een managementprobleem. Niet iets dat mensen aangaat, maar buiten onszelf ligt in de juistheid van systemen en modellen. Het is iets dat we liever elders zien. Farmer (2017) stelt hierover: het samenvallen van de ervaring van geweld met anders-zijn, waardoor je het ziet als iets van "de Ander" (niet hier, niet "een van ons").

1.3 Impact

De ervaring van discriminatie en uitsluiting beïnvloedt mensen in hun wezen. Dit kan zijn omdat de ervaring van "oorlog, vervolging en overleven" wordt gezien als een essentieel kenmerk van identiteit, zoals de Joodse filosoof Abram opmerkt (Abram, 2006, 2017), of omdat er een gevoel is van ontkend worden en onzichtbaar en monddood gemaakt worden. "Je hebt er geen woorden voor, wat er met je gebeurt," vertelt iemand me. "Het kruipt in je hoofd." Een jonge vrouw die is afgewezen voor een beroepsopleiding omdat ze een hoofddoek droeg, meldt dat ze "een paar dagen stil was". Ze weet niet waarom dit gebeurde: "Mijn droom werd weggenomen." Een ander zegt: "Discriminatie wordt altijd verpakt op een manier die je aan jezelf doet twijfelen." Deelnemers vertellen dat ze hun waardigheid verliezen en gekleineerd worden en dat ze dat vervolgens niet willen laten zien omdat het te pijnlijk is. Soms willen ze letterlijk onzichtbaar worden door niet op te vallen. Een baard die geassocieerd zou kunnen worden met een moslimidentiteit kan beter afgeschoren worden, suggereert een moeder aan haar zoon, ook al heeft hij het gevoel dat hij daardoor uit de toon valt. Deelnemers uit de Zwarte gemeenschap zien herhaaldelijk dezelfde "muur van witte mannen" die hun boodschap bagatelliseren en hen stigmatiseren als onberekenbaar en oncontroleerbaar. "We zwijgen niet" vertelde een deelnemer van Kaapverdische afkomst, "maar we moeten onze mond houden." Dit neemt nog pijnlijke vormen aan wanneer het beeld van de ander geïnternaliseerd wordt. Een van de deelnemers vertelt hoe ze zich begon te gedragen volgens het negatieve schooladvies van de basisschool en opzettelijk slechter presteerde op school om niet op te vallen. Ze begon zich te gedragen naar het negatieve label dat ze had gekregen. Dit is het fenomeen dat (Bourdieu, 2017) symbolisch geweld noemt. Bornstein (2004) stelt dat geweld leidt tot erosie van individualiteit, het gevoel van waardigheid en identiteit. In navolging van Bourdieu omschrijft hij dit als "symbolisch geweld" dat de essentie en waardigheid van mensen degradeert en ontmenselijkt. "Dehumanisering plaatst het slachtoffer buiten de gemeenschap, buiten de cirkel van moreel gedrag en maakt het mogelijk empathie te onthouden. Door gewone mensen te helpen zich te distantiëren van de pijn van hen die lijden, stelt symbolisch geweld hen in staat om afschuwelijke, gewapende en structurele gewelddaden te plegen of door de vingers te zien" (Bornstein 2004:111). Symbolisch geweld is dus niet zomaar 'symbolisch', maar een hefboom voor andere indringende vormen van schending van de menselijke waardigheid en integriteit.

Galtung (1990) stelt dat de ontmoeting met gewelddadige structuren littekens achterlaat op het lichaam, in de geest en in de ziel. Deelnemers laten dit zien in de bondingfase. Ze melden dat ze hun negatieve ervaringen opslaan en overeenkomstig beginnen te leven, anticiperen en voortdurend alert zijn en leven met twijfel en minderwaardigheidsgevoelens. Ze spreken van chronische stress en constante waakzaamheid en anticipatie. Uit onderzoek is bekend dat chronische en traumatische stress het ontstaan van ernstige lichamelijke, cognitieve en psychische stoornissen op de lange termijn verklaren (Hosper & Loenen, 2021; Kelley, Curtis & Wieling 2023).

Deelnemers zeiden overbelast en gedemotiveerd te zijn: "Als je zoveel meemaakt, krijg je het gevoel dat het er toch niet toe doet. Toen ik jonger was werd ik boos, nu niet meer. Ik voel me nu bijna een aansteller als ik er iets over zeg." "Het is eigenlijk raar, maar vaak merk je niet eens dat je gediscrimineerd wordt." "Er is geen dag zonder discriminatie maar we merken het niet meer. Ik ga geen confrontaties meer aan". Anderen durven hun ervaringen niet te delen omdat de omgeving onveilig is, of omdat ze het gevoel hebben dat ze "realistisch" moeten zijn. "Dit is niet ons land, we moeten niet te veel verwachten". Degenen die wel opstaan en hun mond open doen, lopen het risico slachtoffer te worden binnen hun eigen sociale kring. Ze krijgen te horen dat ze vechten voor iets dat niet de moeite waard is en dat ze zelf niet goed zijn. Verdeeldheid zien deelnemers ook binnen hun gemeenschap zelf en binnen families. Er is een kloof tussen generaties. Er is onbegrip van de oudere generatie, soms teleurstelling en de verwachting dat jongere mensen het wel zullen oplossen.

Het onthouden van gelijke kansen op grond van discriminatie en racisme betekent dat men tekortschiet en zich niet kan ontwikkelen en in een situatie van structurele bestaansonzekerheid en precariteit terechtkomt. Deze ervaringen dragen het risico in zich om uit te monden in het structurele geweld van armoede, sociale uitsluiting, chronische stress, werkloosheid, ziekte en systematische onderwaardering. Betrokkenen voelen zich monddood gemaakt, vanwege de ongrijpbaarheid van de ervaring, uit schaamte of omdat beelden geïnternaliseerd zijn. Samengevat is de impact:

1. Structurele bestaansonzekerheid, armoede, sociale uitsluiting, chronische stress, werkloosheid, ziekte (actieve marginalisatie).
2. Terugtrekken/onzichtbaar zijn/zwijgen: "We zwijgen niet, maar we moeten onze mond houden". "Je hebt er geen woorden voor, wat je overkomt, maar het kruipt in je hoofd." (gemarginaliseerd)
3. Overvraagd: "Twee keer zo hard werken voor de helft van het geld"/ "adultificatie"⁵. Constante waakzaamheid, gevoel van verlamming, constante anticipatie, chronische stress. Gedemoraliseerd, verlies van hoop, verlies van eigenwaarde, internaliseren van onderdrukking kwetsbaar, ziek (stress)

1.4 Coping

Copingstrategieën zijn reacties om met het geweld om te gaan. Sommige zijn eenvoudig en rechttoe rechtaan, zoals een van de Joodse deelnemers uitlegt: nadat hij op school was 'gejood' (antisemitisch pesten), wachtte hij na de lessen op de dader om hem in elkaar te slaan. Wat we uiteindelijk overhouden is schade, verscheurd zijn, berusting, angst en stress, onderwaardering en een situatie van structurele onbestendigheid als gevolg van discriminatie en racisme. Je daartegen verzetten vereist een lange adem en het tegengaan van de impliciete aard van witte dominantie. In alle gemeenschappen zoeken mensen betekenis in verbondenheid, als een veilige ruimte, voor zichzelf en ook in dit project vertrouwen ze op bridging als een middel om hun begrip te verbreden,

⁵ De misplaatste overschatting van de verantwoordelijkheid van kinderen

empowerment en een plek voor helen en herstel.

Bonding en bridging worden volgens de deelnemers beschouwd als positieve copingstrategieën. Het zijn actieve processen die bijdragen aan de ontwikkeling van de eigen identiteit en die de gemeenschap in veiligheid moet kunnen uitvoeren, in de eigen omgeving waar mensen elkaar ontmoeten en vertrouwen ontwikkelen om met elkaar in gesprek te gaan. De deelnemers willen dat er geïnvesteerd blijft worden in de mogelijkheid van gemeenschappen om de dialoog gaande te houden binnen de gemeenschap en tussen gemeenschappen, en van daaruit een dialoog tussen inwoners van Rotterdam en tussen de gemeente en de inwoners van de stad. Dialogen worden gezien als een poging om de ervaring van discriminatie en racisme te rehumaniseren. Bridging verruimt de blik op het probleem en biedt grip op de bronnen van het kwaad, maakt ze begrijpelijker en daardoor beter veranderbaar. Het draagt bij aan ervaringskennis. Dit heeft ook betrekking op het gesprek met autoriteiten om betekenis te kunnen geven aan actuele alledaagse ervaringen ('linking'). Waar oude standpunten en normen niet meer voldoen, is het nodig om nieuwe woorden en nieuwe referentiepunten te vinden die weer houvast bieden bij oplopend racisme. Pestprotocollen op scholen die gebruikt worden tegen racistisch en discriminerend gedrag en niet adequaat zijn, worden als voorbeeld genoemd.

Dicht hierbij ligt terugtrekking als copingstrategie: afzondering als strategie door zich te omringen met betrouwbare mensen, kracht ontlenen aan identiteit. "Ik heb invloed op mijn persoonlijke gedrag", Sommige deelnemers willen er niet meer mee geconfronteerd worden. Ze richten zich op hun eigen toekomstperspectief, gebaseerd op hun eigen normen en waarden. Dat kan bijvoorbeeld door eigen baas te worden, in een omgeving die voldoende houvast en zekerheid biedt, maar ook door het geloof sterker te beleven: "Ik ben me juist door de confrontatie met islamofobie meer gaan verdiepen in religie en heb ervoor gekozen om ook een hoofddoek te dragen." Hierin vinden mensen troost en steun. Sommigen zoeken kracht door te werken aan empowerment, bijvoorbeeld door jongeren te leren beter voor zichzelf op te komen en over hun ervaringen te praten.

Er worden twee andere copingstrategieën beschreven die ook worden overgenomen in de antidiscriminatieagenda: Ten eerste het communiceren van positieve beelden, kennis en contact: het eigenaarschap van en de verantwoordelijkheid voor het probleem van racisme en discriminatie liggen niet bij de mensen die erdoor getroffen worden, maar bij de daders, zowel direct als indirect en institutioneel. Onderzoek toont aan dat angst en ontevredenheid over iemands sociale situatie, die omslaan in woede en agressie, aanleiding geven tot racisme en discriminatie. Het aangaan van dialogen met anderen, het overdragen van kennis en het bouwen van bruggen, jezelf hiervoor meer openstellen, het vergroten van de zichtbaarheid en een positiever beeld van de gemeenschappen zijn activiteiten voor Rotterdam die kunnen bijdragen aan meer gedeelde ruimte. Instrumenten om dit te bereiken zijn culturele ontmoetingen, zoals een filmfestival, de activiteiten van het verhalenhuis Belvédère en samen vieren, maar ook lesprogramma's over geschiedenis van gemeenschappen en racisme/kolonialisme en slavenhandel (ook Wallet, 2019). Ten tweede: Toezicht en bescherming: de deelnemers zien de autoriteiten als dragers en bewakers van een gemeenschappelijk antidiscriminatoire en antiracistische normatieve (juridisch en moreel) kader. Door het op een krachtige en positieve manier uit te dragen en zelf vorm te geven, maar ook door het op een onmiskenbare manier af te dwingen waar in de stad grenzen worden overschreden.

Naast dit laatste belang van de betrokken gemeenschappen: de deelnemers beschrijven de Rotterdamse instituties als een 'witte muur' die hen ziet en behandelt als afwijkend en minder gerechtigd. Ze ervaren dit op verschillende levensgebieden, zoals werk, veiligheid, onderwijs,

inkomen en huisvesting. Instellingen bestendigen een beeld van 'andere mensen' (othering), wat vooroordelen en ongelijkheid bevestigt. Dit leidt tot verlies van vertrouwen in de samenleving en de autoriteiten, en leidt tot structurele bestaansonzekerheid (precariteit) voor de betrokkenen.

Discriminatie en racisme ondermijnen het mensenrecht op veiligheid (human security). Menselijke veiligheid is een door de Verenigde Naties (2005) geïntroduceerd concept dat verwijst naar bescherming tegen indringende en allesomvattende vormen van bedreiging die het welzijn van de betrokken bevolking op de lange termijn in gevaar brengen. Het is gebaseerd op drie vrijheden: vrij zijn van angst, vrij zijn van gebrek en vrij zijn van vernedering (Alkire, 2003). De drie gemeenschappen hebben bedreigingen benadrukt in de vorm van directe en indirecte vormen van geweld (aanvallen op fysieke, psychologische, symbolische en sociale integriteit), zowel gericht op individuen als in de vorm van micro-agressies die dienen als statusreminders (Franklin & Boyd-Franklin, 2000) en institutionele discriminatie. Daarnaast is er sprake van existentiële onzekerheid, voornamelijk door het ervaren van ongelijke kansen. Dit komt vooral naar voren in het onderwijs, bij de toegang tot de arbeidsmarkt en in het contact met de overheid. Tot slot wezen de deelnemers op het gebrek aan erkenning van het bestaansrecht van de gemeenschap waartoe men behoort, de geschiedenis van misdaden tegen die gemeenschap of de voortdurende negatieve profilering van gemeenschappen, of het nu gaat om afkomst, een belast verleden, religieuze overtuigingen of de etnische groep waartoe men behoort. Dit heeft invloed op psychosociale domeinen van menselijke veiligheid, zoals onder andere benadrukt door Batniji et al. (2009) en Van der Meulen (2018): 1. Zich ergens thuis voelen:

Het bezitten van een blijvend gevoel van thuis en veiligheid, wat zorgt voor identiteit, erkenning en vrijheid van angst. 2. Zich onderdeel voelen van een gemeenschap: Het hebben van een netwerk van constructieve sociale of familiale steun, wat zorgt voor identiteit, erkenning, participatie en autonomie; en 3. Het gevoel van geschiedenis, tijd en toekomst: Acceptatie van het verleden en een positieve kijk hebben op de toekomst, wat zorgt voor identiteit, erkenning, participatie en autonomie. De ervaringen van discriminatie en racisme zijn niet alleen een mensenrechtenkwestie, maar beïnvloeden de veiligheid van individuen en de sociale relaties waarin ze leven, hier en nu, maar ook in het verleden, in de toekomst en in de omgeving waar ze vandaan komen. Deze ervaringen hebben een versturende invloed op hun welzijn waarover in dit project uitgebreid is gerapporteerd. Geweld stelt andere vragen aan beleidsmakers en medeburgers dan discriminatie en racisme, tot objecten gemaakt en geabstraheerd van de werkelijkheid. Het lijkt niet meer over mensen te gaan en dat geeft grond aan 'othering'.

1.5 Verklaringsmodellen: de bronnen van het kwaad

Het kwaad wordt door alle gemeenschappen verklaard in historische termen, de hegemonie van de westerse samenleving, white privilege hierin en de nesteling van veronderstelde superioriteit in het (onbewuste) westerse denken dat door Wekker (2016) wordt beschreven als het culturele archief. Ze wijst op het koloniale verleden dat is opgeslagen in het collectieve onbewuste, waardoor racistische daden en uitspraken worden afgedaan als incidenten, onschuldige grappen of als goedbedoeld. De geschiedenis van slavernij en kolonialisme wordt systematisch uit het collectieve bewustzijn gehouden, waardoor sociale ongelijkheid en racisme niet als systemisch worden gezien (ook Fanon, 1971). De Palestijns-Amerikaanse wetenschapper Edward Said wijst op de negatieve houding van de negentiende-eeuwse Europese koloniale machten ten opzichte van "de oosterse wereld" (Said, 1978), die zij beschouwden als onlogisch, kinderachtig, soms fanatiek en irrationeel, een wereld die moest worden opgevoed. In de afgelopen decennia richtte dat denkkader zich steeds meer op de islam als bepalend voor de oriëntaalse identiteit (Valk, 2012). Die voorstelling diende enerzijds voor

het vestigen van het verheven zelfbeeld, een uitlaatklep voor de westerse identiteit, en anderzijds als legitimatie van de koloniale overheersing (Çankaya, 2022).

Bindende aspecten van de identiteiten van de 'gemeenschappen' die betrokken zijn bij dit project verschillen: religie, oorsprong, gedeelde geschiedenis en zo ook historische interpretaties van het probleem. De joodse socioloog-filosoof Bauman wijst in zijn verhandeling over de moderne mens op de ervaring dat cultureel Anderen voortdurend een buitenpositie innemen binnen de verbeelde harmonie van het menselijk universum. Zelfs in postmoderne opvattingen over de betekenis van verschillen tussen mensen vertegenwoordigt de Ander chaos die nergens bij hoort en toegang heeft tot kennis die voor hen verborgen blijft. De Ander ondermijnt en infecteert dit ingebeelde coherente en consistente universum door zijn ambivalentie, waarin hij vriend noch vijand is (Marotta, 2002). Daarin komt ook een van de belangrijkste oorzaken van het probleem naar voren, angst, gevoed door een gebrek aan kennis en contact en een ingebakken weerstand, aldus een van de deelnemers. Dit wordt bevestigd door Gloria Wekker die wijst op het (valse) dominante zelfbeeld van Nederland als een klein maar rechtvaardig land, ethisch correct, kleurenblind, vrij van racisme en een baken voor andere volkeren.

1.6 Conclusie

Dit hoofdstuk richtte zich op de overeenkomsten en verschillen in de ervaringen van discriminatie en racisme in de drie gemeenschappen.

Eerste onderzoeksvraag: Wat is de impact van discriminatoire handelingen en haatmisdrijven (emic perspectief) op de deelnemers uit de drie betrokken gemeenschappen?

Welke ervaringen van discriminatie en geweld worden gerapporteerd op gemeenschapsniveau?

- a. Welke taal en woorden gebruiken deelnemers om zich uit te drukken en welke aspecten vinden zij het belangrijkste?*
- b. Hoe reageren de deelnemers op de informatie die ze krijgen en welke ervaringen delen ze en waarin verschillen ze?*
- c. Welke prioriteiten stellen zij bij de ervaringen en in hoeverre wijkt dit af van de gegevens uit onderzoek en de prioriteiten in beleid?*

Ervaringen waar alle drie de gemeenschappen naar verwijzen zijn confrontaties in hun dagelijks leven met (1) micro-agressies en (2) schendingen van symbolische/sociale/fysieke en psychologische integriteit. Systemische/institutionele discriminatie wordt benadrukt door zowel de zwarte als de islamitische gemeenschap. Zowel de Joodse als de zwarte gemeenschap verwijzen naar de last van het verleden. Dit impliceert dat de ervaring hier en nu van discriminatie en racisme altijd mede wordt bepaald door de geschiedenis van geweld en onrecht waarmee voorouders werden geconfronteerd, en door ervaringen in andere delen van de wereld, hetzij in kolonies, plaatsen van herkomst of de diaspora.

De ervaringen hebben een historische dimensie en zijn transnationaal, maar worden in het hier en nu gevoeld. Wat alle drie de gemeenschappen gemeen hebben, is de overtuiging van alle deelnemers dat ervaringen van racisme en discriminatie representaties zijn van een onderliggende 'ideeënwereld', zoals genoemd. Het gaat niet om willekeurige incidenten. Ervaringen worden verwoord als geweldservaringen en het is opmerkelijk hoe dit verschilt van de manier waarop discriminatie en racisme worden opgevat in de opvattingen en het beleid van overheden waarin ze worden gezien als ahistorische objecten, niet expliciet gerelateerd aan de ervaringen van mensen die

bovendien worden gezien als illustraties. Dit wordt niet alleen niet erkend door de deelnemers, maar ook als pijnlijk ervaren.

Helingspraktijken, het bouwen van veilige ruimten en het aanpakken van de structurele aspecten van geweld worden door de deelnemers als prioriteiten gezien. Institutioneel racisme en discriminatie is de moeilijk aan te pakken en te beïnvloeden versie van racisme, die zeer ingrijpende gevolgen heeft voor hun dagelijks leven. Ze willen de hulp van de autoriteiten om dit aan te pakken en te bestrijden. Het conceptualiseren van racisme als een probleem van menselijke veiligheid zou de effectiviteit van het beleid van overheden en gemeenten kunnen vergroten.

Tweede onderzoeksvraag: Is er een kloof tussen de perceptie en impact van discriminatie op gemeenschapsniveau en daadwerkelijke individuele meldingen van discriminatie.

Een dergelijke kloof is niet expliciet ontdekt in de dialogen in deze fase van het project. Er zijn verschillen in de manier waarop individuen reageren op hun negatieve ervaringen. Sommigen zijn mild, anderen militant. Maar de interpretatie van de oorsprong van hun problemen verschilt nauwelijks.

Derde onderzoeksvraag: Wat zijn volgens hen de onderliggende oorzaken van discriminatie-ervaringen

Het kwaad wordt door alle gemeenschappen verklaard in historische termen, de hegemonie van de westerse samenleving, white privilege hierin en de nesteling van veronderstelde superioriteit in het (onbewuste) westerse denken dat door Wekker (2016) wordt beschreven als het culturele archief.

Vierde onderzoeksvraag: Welke copingstrategieën (veerkracht en verandervermogen) zijn er?

Bonding en bridging worden volgens de deelnemers als positieve copingstrategieën beschouwd. Het zijn actieve processen die bijdragen aan de ontwikkeling van de eigen identiteit en die de gemeenschap in veiligheid moet kunnen uitvoeren, in de eigen omgeving waar mensen elkaar ontmoeten en vertrouwen ontwikkelen om naar buiten toe met elkaar in gesprek te gaan. Bridging verruimt de blik op het probleem en biedt grip op de bronnen van het kwaad, maakt ze begrijpelijker en daardoor beter veranderbaar. Het draagt bij aan ervaringskennis. Dialogen rehumaniseren de ervaring van discriminatie en racisme. Dit heeft ook betrekking op het gesprek met autoriteiten om betekenis te kunnen geven aan actuele alledaagse ervaringen (linking). Waar oude standpunten en normen niet meer voldoen, is het nodig om nieuwe woorden en nieuwe referentiepunten te vinden die opnieuw houvast bieden bij oploeiend racisme.

Dicht daarbij ligt terugtrekken als copingstrategie: afzondering als strategie door je te omringen met betrouwbare mensen, kracht ontlenen aan identiteit. Werken aan empowerment, helpt om zelf op te staan en te praten over het geweld dat ze hebben meegemaakt.

Positieve beelden, kennis en contact uitdragen: het eigenaarschap van en de verantwoordelijkheid voor het probleem van racisme en discriminatie liggen niet bij de mensen die erdoor getroffen worden, maar bij de daders, zowel direct als indirect en institutioneel. Het aangaan van dialogen met anderen, het overdragen van kennis en het bouwen van bruggen, jezelf hiervoor meer openstellen, het vergroten van de zichtbaarheid en een positiever beeld van de gemeenschappen dragen bij aan meer gedeelde ruimte.

Het aanspreken van de autoriteiten op hun verantwoordelijkheid voor toezicht en bescherming als dragers en bewakers van een gemeenschappelijk antidiscriminerend en antiracistisch normatief (wettelijk en moreel) kader.

2. BRIDGING

Bridging heeft betrekking op het vermogen om contacten te leggen buiten de eigen gemeenschap, gericht op het realiseren van een gemeenschappelijk belang. In lijn hiermee wordt de hoeveelheid bridging 'kapitaal' gezien als een maatstaf voor cohesie binnen een samenleving en voor de impact van het zich doen gelden als burger van een samenleving. Verbinden heeft betrekking op het vermogen om dit te doen in verbinding met degenen die bestuurlijke of economische verantwoordelijkheid hebben in de samenleving.

De bridgingfase van het project liep van mei tot en met juli 2022 en was gericht op het ontwikkelen van het sociaal kapitaal en het uitwerken van een gemeenschappelijke agenda. Volgens Szreter en Woolcock (2004) omvat bridging "(...) relaties van respect en wederkerigheid tussen mensen die weten dat ze niet gelijk zijn in sociaal-demografisch opzicht (of sociale identiteit) (verschillen in leeftijd, etnische groep, bijvoorbeeld)" (Johnson, 2016; Szreter & Woolcock, 2004)⁶. In dit geval betreft het verschillen in sociale identiteit.

In totaal zijn er vier bridgingbijeenkomsten gehouden met 40 deelnemers uit de drie gemeenschappen, drie facilitators die ook bij de bonding bijeenkomsten betrokken waren (iedere gemeenschap een eigen facilitator), de projectleider en de onderzoeker. Dit waren de bijeenkomsten waarin vertegenwoordigende beleidsmedewerkers (n=2) van de gemeente Rotterdam voor het eerst afwisselend aanwezig waren. De bijeenkomsten vonden plaats in buurthuis De Banier (één maal) en in het Timmerhuis⁷ (drie keer) waar de gemeente optrad als gastheer. Ze openden steeds met een gezamenlijke maaltijd, gevolgd door een korte presentatie (als dat nodig was), soms door inleidende oefeningen om onderling contact te stimuleren, of door een oefening om de meervoudigheid van identiteit te ervaren en de verschillende manieren waarop mensen onderling verbonden kunnen zijn.

De gesprekken zijn twee keer in subgroepen gevoerd en tweemaal voornamelijk plenair ('kampvuorgesprek'). De bijeenkomsten eindigden (bij wijze van evaluatie) met een feedbackronde naar aanleiding van de vraag wat ieder mee naar huis nam van de bijeenkomst.

In dit project Rotterdam voorbij Discriminatie is een van de onderzoeksvragen:

"Heeft het proces van bonding, bridging en linking geresulteerd in:

- a. Een gedeelde antidiscriminatie agenda. Zo ja, hoe heeft dit zich ontwikkeld en wat is het resultaat?
- b. Een toename van het vertrouwen (responsiviteit, competentie, betrouwbaarheid) in de lokale autoriteiten (bijv. administratie, instellingen) en
- c. de ontwikkeling van meer betrokkenheid en invloed van de gemeenschappen bij een effectief antidiscriminatiebeleid:

⁶ Dit wordt gesteld naast bonding dat refereert aan 'naar binnen gerichte verbindingen tussen homogene groepen, waarvan anderen uitgesloten zijn'. "Linking" is een verbijzondering van bridging dat de connecties en relaties beschrijft tussen individuen of organisaties met verschillende niveaus van autoriteit of macht" (Johnson 2016:61). Linking is enerzijds een maat voor het onderlinge vertrouwen en de contacten en interacties met anderen met van autoriteit of macht, maar ook een maat voor de (geïmplementeerde) bereidheid van die autoriteiten om het gesprek aan te gaan, en hun herkenbaarheid en toegankelijkheid voor de gemeenschap (Johnson, 2016). Sociaal kapitaal bestaat in deze context uit een samenstel van leereffecten, het wederzijds vertrouwen dat mensen uitspreken, de contacten die zij hebben opgedaan en de kwaliteit van de relaties, en de bereidheid van de autoriteiten om te werken aan een samenleving gebaseerd op gelijkwaardigheid van burgers, naast dialoog en coproductie om discriminatie en uitsluiting effectief te bestrijden.

⁷ Het Timmerhuis is het stads kantoor van de gemeente Rotterdam

- Een sterk netwerk van sleutelpersonen uit de betrokken gemeenschappen en van lokale overheidsinstanties en andere instellingen en
- sleutelpersonen uit de gemeenschappen krijgen meer mogelijkheden om deel te nemen aan besluitvormingsprocessen, in duurzame informatieposities.”

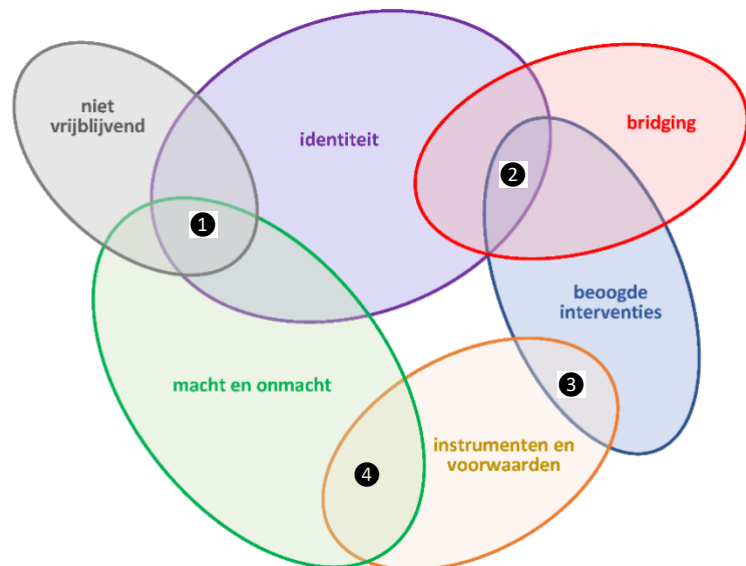
Op grond van de bridgingfase kunnen we (deels) antwoord geven op de deelvragen a en b. De hele vraag kan pas na de linkingfase worden beantwoord. In dit hoofdstuk worden het proces en resultaat van de fase van bridging beschreven en geanalyseerd.

In de bijeenkomsten stond de invulling van een gezamenlijke antidiscriminatie-agenda voor Rotterdam centraal, op grond van de ervaringen uit de bondingfase; en werden onderling aspecten van sociale identiteit onderzocht. In dit verslag beschrijven we beide processen: (1) de zoektocht naar een gezamenlijke identiteit en (2) het tot stand komen van een gedeelde antidiscriminatie-agenda. Vervolgens gaan we in op de vraag wat de inhoud van de gesprekken van de deelnemers betekenen voor een beter begrip van de betekenis van sociaal kapitaal voor de bestrijding van discriminatie en racisme.

2.1 inhoud van de gesprekken

In de analyse van de data die zijn verzameld zijn zes thema's naar voren gekomen die het gesprek in de bridgingfase hebben bepaald: (1) identiteit (wie zijn wij, wie ben jij, hoe verhouden we ons tot elkaar, wat zijn de hete hangijzers?); (2) niet vrijblijvend karakter van het gesprek over de ervaringen (traumatisering, verdriet, herbeleving, transmissie etc.); (3) bridging (alle aspecten van onderlinge dynamiek, respect, moed vertrouwen etc.); (4) de beoogde interventies (aanpak, structuur, overheid, dialoog, solidariteit etc.); (5)

instrumenten en factoren die verandering beïnvloeden (partners, intermediairs, voorwaarden voor het proces etc.) en (6) macht en onmacht (impact van discriminatie, ongrijpbaarheid van de macht, onvermogen, algoritmen). Identiteit blijkt in de analyse verbinding te hebben met de meeste andere thema's, met macht en het niet vrijblijvende karakter van het gesprek enerzijds en met bridging en de beoogde interventies anderzijds (zie figuur 2). Die beoogde interventies en de instrumenten en factoren die verandering beïnvloeden liggen dicht bij elkaar en zijn via het gesprek over macht verbonden met de eigen identiteit en de belasting die men ervaart, c.q. het niet-vrijblijvende karakter van het gesprek. De thema's zijn gelabeld door het groeperen van samenhangende codes. De overlap van thema's is vervolgens bepaald op grond van de overlap van coderingen.

Figuur 2: gespreksthemas uit de bridgingfase en hun verbondenheid (nummers verwijzen naar sleutelbegrippen die in de tekst terugkomen)

Het thema identiteit is als een rode draad door de gesprekken heen gelopen. De deelnemers bewogen zich tussen nieuwsgierigheid naar en ongemak over de Ander. Men kent de Ander niet, of heeft soms beelden die herkenning in de weg staan en probeert te ontdekken hoe zich in deze context daartoe te verhouden. Dat kan leiden tot emoties omdat men wordt getriggerd. Er ontstaat

dan ook ruimte om die ervaring te onderzoeken. Daarin werkt het tonen van kwetsbaarheid helend en verbindend. Soms schrikt iemand van het gebrek aan kennis, maar men wil de Ander ontmoeten en leren kennen. Een deelnemster geeft aan: “De gemeenschappen delen veel ervaringen, maar gebruiken ook heel verschillende woorden. Het is goed elkaars woorden te leren kennen en te onderzoeken, maar ook weg te blijven van jargon en terminologie, en je bewust te blijven van de waarde van de eigen woorden.”

Het thema identiteit werd in het gesprek in belangrijke mate bepaald door twee onderwerpen, die niet voor alle gemeenschappen even herkenbaar waren: (1) de vraag wat zwart is en wat wit, en (2) de afwezigheid van het witte perspectief. Ze zijn van belang voor het denken over de betekenis van sociaal kapitaal en de bijdrage die dat levert aan burgerschap en de bestrijding van discriminatie en uitsluiting.

2.2 Wat is Wit, wat is Zwart?

Zo vanzelfsprekend als Wit en Zwart leken in de bonding gesprekken, zo lastig bleken ze in de bridging fase. Zwart zoals gebruikt in dit project is de Nederlandse vertaling van de Amerikaanse term Blackness. Aan het begin van het project werd de deelnemers gevraagd akkoord te gaan met deze benaming. Dit was een voorwaarde voor deelname aan het project. Voor sommige deelnemers is dit duidelijk; zij zien Black als een sociologische categorie en een politiek concept dat verwijst naar afkomst (ancestry), een gedeelde geschiedenis van slavernij/kolonialisme die mensen ervaren zoals Esajas, Gabriela, & Brotto (2021) bedoeld hebben. Het verwijst niet letterlijk naar een (huid)kleur op zich. Zwart staat voor een identiteit die Esajas et al. (2021) gebruiken om te verwijzen naar mensen van Afrikaanse afkomst die zichzelf identificeren als Zwart of Afro-Nederlands en te maken hebben met anti-Zwart racisme. Deze deelnemers zien een Zwarte identiteit die transnationaal is en niet beperkt wordt door taalgrenzen, maar de gedeelde ervaring uitdrukt in een eigen taal. Het is een nieuw Zwart, een naam die met trots wordt gedragen.

Dit wil niet zeggen dat Black onomstreden was. In de overbruggingsfase blijkt Black voor verschillende deelnemers uit de zwarte gemeenschap een term te zijn met negatieve connotaties, waarmee ze liever niet geïdentificeerd willen worden. Ze vragen wie de doorslag heeft gegeven bij het opstellen van deze categorie, en er is weerstand. "Laat je niet in een hokje stoppen" wordt er opgemerkt. Een ander noemt het een koloniale categorie. Bovendien wordt Black een polariserend woord gevonden dat geen recht doet aan de diversiteit binnen de gemeenschap, bijvoorbeeld als je van gemengde ouders bent. Ze wijzen op negatieve connotaties als 'zwart reizen', 'zwart geld' etc. en pleiten voor een neutraler woord als 'kleurrijk'. De grenzen van de term lijken niet duidelijk wanneer een deelnemer zich afvraagt of Marokkaanse moslims eigenlijk niet tot de zwarte gemeenschap zouden moeten behoren, in plaats van ze Noord-Afrikaans te noemen. Oost- en West-Afrikaans lijken zich hier ook anders toe te verhouden omdat hun geschiedenis zo verschillend van elkaar is.

De context van macht, controle en hegemonie bij het formuleren van identiteiten vraagt om zorgvuldig taalgebruik en het deconstrueren van de taal die wordt gebruikt om de situatie te definiëren van mensen die te maken hebben met racisme en discriminatie. Een deelnemer stelt voor om zwart van zijn negatieve connotatie te ontdoen en andere woorden te gebruiken (niet "zwart reizen", maar "vrij reizen") en als iemand over de moslimgemeenschap spreekt alsof het één verenigd lichaam is, accepteer dat dan niet, maar nuanceer het," zo wordt gesteld.

Hetzelfde geldt voor de vraag wat Wit is? Die vraag dient zich aan als de Joodse gemeenschap wordt bevraagd op de plek die zij innemen in het gesprek. Een deelnemer ervaart hun opstelling vooral als hoeder van het gesprek, in plaats van deelnemer. Een ander vraagt. “Hoe kan ik jou als niet-Wit zien, als jij zonder zichtbaar teken dat je Joods bent achter het loket van de gemeentelijke sociale dienst zou zitten?”. Dat sluit aan bij de discussie die ook in de bondingfase door de Joodse deelnemers zelf

aan de orde is gesteld, wanneer zij verwijzen naar de tentoonstelling “Zijn Joden wit?” die het Joods Historisch museum organiseerde in Amsterdam. In die tentoonstelling wordt onder andere geconstateerd dat gemeenschappen of bevolkingsgroepen die te maken hebben met discriminatie bij elkaar steun vinden en onderling aanvullen, maar dat dit niet het geval lijkt voor de Joodse gemeenschap. Het blijkt een thema dat ook veel emotie oproept, zowel bij degenen die dit verschil constateren, als bij degenen die het betreft. Een Joodse man reageert: “Ik voel dit in mijn lijf. Dat begint helemaal te tintelen. Die pijn zit zo diep. Wij zijn een groep overlevers. (...) Wij hebben geleerd van onze ouders om krachtig te zijn: ‘Ga in het diepste van jezelf kijken wat je kracht is, en leef daar naar’. “Ik kots op dat Witte perspectief. Joodse mensen zijn altijd buiten de Witte gemeenschap geplaatst”. Deze reactie wordt omarmd. “Dit had ik nodig”, reageert een deelnemer uit de islamitische gemeenschap, “om vertrouwen te krijgen”. Wit is geen huidskleur, maar een identiteit die staat voor een privilege dat Anderen uitsluit en behandelt als object.

Cruciaal in deze fase is de rol van de ‘tussenpersonen’ binnen de groep deelnemers die als persoon de grenzen verbeelden tussen gemeenschappen en vanwege die positie ook alle vooronderstellingen van de gemeenschap zelf kunnen bevragen. De ‘Joods-Zwarte’ mensen, de ‘Zwarte’ mensen die niet uit Afrika komen of niet uit de slavernij, de Moslims met een donkere huidskleur en de ‘Witte’ Moslims. Deze tussenpersonen weten het perspectief op de verhoudingen van diverse identiteiten te kantelen, zodat ze uit hun context van onzichtbaarheid moeten treden.

Het maakt duidelijk dat identiteiten sociaal zijn en geen vastliggende entiteiten zijn, maar dynamisch en moeten worden begrepen in een context. Dat doet zich niet alleen voor tussen gemeenschappen, maar ook binnen gemeenschappen, waardoor ook het woord gemeenschap zelf kan worden bevestigd. Voor het proces van bridging, het vinden van gedeelde waarden, het opzoeken van blinde vlekken, het uitwisselen en de noodzaak om elkaars wereldbeeld te onderzoeken, is het ongemak van deze tussenpersonen van belang. Het zijn deze tussenpersonen die het debat compliceren, maar die ook als hefboom dienen om het uit de polarisatie te trekken. Het gesprek zelf over Zwart en Wit maakt duidelijk dat het sociale constructen zijn en niet verwijzen naar vastliggende biologische of fenotypische⁸ kenmerken die als eigenschap van een ‘ras’ kunnen worden gezien.

2.3 De aanwezige afwezige

Niet alleen Wit en Zwart hielden de gemoederen bezig, ook de stelling van een van de deelnemers dat het project mislukt zou zijn omdat het witte perspectief aan tafel ontbrak. Dat riep veel reacties op, zeker toen deze deelnemer aankondigde het gesprek te zullen verlaten als dit niet zou worden gerepareerd. Zij meende dat het project moest worden overgedaan omdat de Witte normgroep ontbrak, die verantwoordelijk is voor het leed dat is en wordt aangedaan. Ze dragen niet alleen verantwoordelijkheid voor het probleem, maar zijn ook nodig om ter verantwoording geroepen te worden en tot goede oplossingen te komen. In het gesprek werd dit standpunt bestreden. Ze toelaten tot het gesprek zou de veiligheid aantasten die nodig is om je uit te kunnen spreken, zo werd tegengeworpen. Dit niet ter discussie stellen is een vorm van assimileren en de macht volgen, werd daarop gesteld. Dat creëert geen verandering en ook geen veiligheid, zo gaven zowel de Zwarte als de Joodse gemeenschap aan: in de Joodse geschiedenis van de 19^e en 20^e eeuw heeft assimilatie geen bescherming geboden. Voor de zwarte gemeenschap heeft assimilatie geleid tot verlies van identiteit, terwijl de structurele ongelijkwaardigheid niet afnam. *Safe spaces* bieden een omgeving voor machtsvrije communicatie.

Wit is ook niet altijd duidelijk zichtbaar. Het wordt geïnternaliseerd menen sommigen en kan zó eigen worden, dat het moeilijk is om iets anders te zien dan een wit perspectief. Dit witte perspectief hoeft

⁸ Het fenotype verwijst naar de waarneembare kenmerken van een organisme die het resultaat zijn van aanleg en de invloed van de omgeving.

zich niet te verantwoorden en bepaalt onuitgesproken de normen. De normgroep, zo wordt er gesteld is niet afwezig, maar is in het gesprek steeds present, ook al zijn ze er niet. Dat dient zich bij voorbeeld aan als het Palestijns-Israëliësch conflict opduikt in de gesprekken: hoe kan dat worden begrepen zonder daarbij in ogenschouw te nemen dat het voortkomt uit een geschiedenis van genocide en kolonialisme door Westerse landen. Het begrip ‘aanwezige afwezige’⁹ wordt geïntroduceerd in de bijeenkomsten, om het dubbele karakter van de Witte normgroep aan te duiden. Wit is niet alleen geïnternaliseerd zoals eerder geconstateerd, maar ook ondergronds gegaan. In figuur 2 is dat een onderwerp dat zowel in het kader van identiteit, van macht en onmacht, en van belasting/niet- vrijblijvendheid van de verandering wordt genoemd: in het gebied waar die drie thema’s elkaar overlappen (beelden’ (nr. ① in figuur 2). Het is een belangrijk onderwerp dat een *linking pin* vormt tussen die thema’s.

Als wordt aangevoerd dat in de linkingfase het gesprek met bestuurders en vertegenwoordigers van instituties zal worden gevoerd, biedt dat onvoldoende soelaas en de deelnemer die het probleem aankaartte heeft na de bridgingfase afscheid van het project genomen. Hier geven de deelnemers er blijk van te zien dat de gesprekken zijn ingebed in een context van bepalende zeggenschap, invloed en geschiedenis (cf. M’charek, 2014; Van Oorschot, 2014). M’charek (2014) notie van het ‘gevouwen object’ is hier behulpzaam. Gevouwen objecten zijn objecten die hun geschiedenis van verknoping van tijden en plaatsen in zichzelf gevouwen dragen:

‘the essence of the folded object [...] lies in the intricate ways in which it gathers heterogeneous spaces and temporalities together’ (2014: 33).

In dit project is op grond van de vragen over Wit en Zwart, en door de gesprekken over de aanwezige afwezige, sociaal kapitaal te zien als een gevouwen object waar de deelnemers impliciet en expliciet kritiek op leveren. Om te doorgronden of Putnams opvatting van sociaal kapitaal valide is als rode draad in de aanpak van racisme en discriminatie, is het nodig om het begrip in deze context te ontvouwen en dat is precies waar de eerder genoemde deelnemer een begin mee maakte, die de afwezigheid van het witte perspectief aankaartte (cf. Van Oorschot, 2014). Voor haar was deze afwezigheid ondraaglijk en zij zag maar één oplossing, zelf de confrontatie daarmee verder uit de weg gaan. De deelnemers aan de bridgingfase ondervroegen het gesprek zelf omdat kwalificerende, contextualiserende informatie leek weg te vallen die van hun complexe werkelijkheid platte feiten maakte. Als niet alleen wat er wordt gezegd, maar ook wat er (niet) mag of kan worden gezegd in beeld komt, staat het gesprek zelf ter discussie. De woorden van M’charek volgend: welke andere tijd en ruimte (dan het hier en nu) ligt ingevouwen in het begrip sociaal kapitaal en wat wordt er zichtbaar als de deelnemers dit ontvouwen in het proces van bonding, bridging en linking? De vragen die daarbij horen, zijn: “Waar en hoe is dit object *gemaakt*? Op welke manier zijn tijden en plaatsen precies verknoot geraakt? Maar ook: hoe maakt het zijn geschiedenis onzichtbaar, en waar verraadt het iets over zijn eigen geschiedenis?” (Van Oorschot, 2014:305).

2.4 Bewegende identiteiten

In dit project probeerden de deelnemers actief een gedeelde nieuwe norm te stellen door ruimte te maken voor elkaar. "Iedereen heeft bagage," legde een van de deelnemers uit, "benader elkaar vanuit een positieve houding". Een ander wilde niet alleen van elkaar leren, maar ook solidariteit tonen: "Als één persoon wordt gediscrimineerd, is dat een strijd voor ons allemaal", houdt ze de groep voor. Er wordt ruimte gecreëerd waarin mensen nieuwe perspectieven benoemen en ontdekken. Een voorbeeld is het gesprek van drie jonge vrouwen, elk met een andere achtergrond, die het Nederlandse radiostation FunX een rol willen geven in het uitdragen van de nieuwe Rotterdamse

⁹ Dit begrip is ontleend aan M’charek (2004) die spreekt over de ‘afwezige aanwezige’. In het project zijn die begrippen door elkaar gebruikt.

identiteit. Deze drie vrouwen benadrukken hun gedeelde identiteit: jong, activistisch, rebels. Het niet altijd met elkaar eens zijn creëert de spanning die nodig is om creatief te zijn en het besef dat je innerlijke wereld niet altijd naadloos samenvalt met de uiterlijke wereld (Long, 2011).

Processen als deze voldeden aan de doelstellingen van het overbruggingsproces: het realiseren van relaties van respect en wederkerigheid tussen mensen uit zwarte, joodse en moslimgemeenschappen, die zich realiseren dat ze niet gelijk zijn in socio-demografische termen of sociale identiteit. Ze creëren transitionele ruimte, zoals Winnicott het noemt, die als speelplek ruimte geeft voor experiment en exploratie en voor het verwoorden van nieuwe inzichten waarin het eigen perspectief en een nieuw perspectief van buitenaf met elkaar verbonden raken (cf. Carballeira Carrera, Lévesque-Daniel, Moro, Mansouri, & Lachal, 2022). "De groep als overgangsruiimte creëert een laboratorium, een vrijplaats waarin geëxperimenteerd kan worden met nieuwe manieren van denken, nieuwe gevoelens en gedrag, wat de deelnemer vertrouwen kan geven om andere mensen buiten de groep op nieuwe manieren te benaderen" (Vanderhallen, 2016:55).

Dit komt terug in de evaluatie van de overbruggingsfase. Hierbij werd gekeken naar de waardering van de verschillende elementen van bridging: het geven en krijgen van vertrouwen, groei van contacten buiten de eigen gemeenschap, leereffecten, vertrouwen in lokale autoriteiten en de ervaren relevantie van de bijeenkomsten zoals beschreven in de hoofdstukken over evaluatie van de fasen.

De gesprekken over zwart en wit en de afwezige aanwezige maakten duidelijk dat identiteiten zich bewegen in een steeds veranderend samenspel van overeenkomsten en tegenstellingen tussen identiteitsbetekenissen. Hieraan deelnemen vereist vaardigheid en veerkracht. Je moet je in verschillende ambigue situaties kunnen bewegen, jezelf waar nodig vernieuwen en beschikken over voldoende identiteitskapitaal en actief identiteitsmanagement. Identiteitskapitaal staat voor de som van persoonlijke en cognitieve vaardigheden en de verbinding met betekenisvolle sociale netwerken die mensen in staat stellen richting te geven aan hun eigen persoonlijke ontwikkeling en samenhang en continuïteit te bewerkstelligen en te behouden (Côté, 1996; Fein, 2015). Op individueel niveau kan dit volgens Bosma (1995), Côté (1996) en Fein (2015) gezien worden als een 'identiteitsmarkt' en op sociaal niveau als een 'identiteitsarena'.

2.6 Bouwstenen van de antidiscriminatie-agenda

De antidiscriminatie-agenda die is samengesteld op grond van de ervaringen van de deelnemers in de bondingfase, is opgebouwd rondom een aantal keuzes van de deelnemers over de aard van het probleem, gewenste oplossingen, relevante actoren en de randvoorwaarden voor het te volgen traject. Deze kunnen als referentiepunt worden gezien voor de toekomstig te nemen beslissingen.

Gewelddadige beelden

De kern van het probleem waar men mee te maken heeft, betreft de negatieve en foutieve beelden in de samenleving over mensen uit de drie gemeenschappen, die leiden tot een ongelijke behandeling en die een diep doordringende negatieve impact hebben. De ongelijke behandeling doet zich voor op alle terreinen van het leven en heeft het karakter van geweldplegingen die de persoonlijke, psychische, lichamelijke, symbolische en sociale integriteit van de slachtoffers aantasten. Er zijn ervaringen gemeld waarin slachtoffers deze negativiteit internaliseren en zichzelf geweld aandoen.

Ingeslepen houding en gedrag

Het is niet vanzelfsprekend deze beelden te bestrijden omdat ze steunen op de (definitie)macht van de dominante witte samenleving en er niet altijd boze opzet in het spel is. Het kan ook een gebrek aan kennis zijn, een gesegregeerde samenleving waarin men elkaar niet treft, of in de socialisatie

ingeslepen overtuigingen en houdingen (vooroordelen) die een onderstroom van afwijzing en onderscheid (gedrag) voeden. De media worden in dit kader gezien als doorgeefluik die deze beelden bevestigen en onvoldoende kritisch zijn op deze vooroordelen en niet representatief zijn voor de diversiteit in de samenleving. Dat betreft zowel de officiële media als de *social media*, waarin beelden worden herhaald en podium krijgen en zo worden bevestigd. Een van de beelden die wordt bekritiseerd is dat verschil wordt geherformuleerd tot achterstand die moet worden gecorrigeerd of ingehaald.

Dat heeft tot gevolg dat identificatie van de problemen, laat staan van de oplossingen niet altijd voor de hand liggend is en goed te onderscheiden. Dat geldt bijvoorbeeld het probleem van de alledaagse vormen van racisme, antisemitisme en moslimhaat, die niet altijd worden onderkend of stelselmatig worden gebagatelliseerd.

Brede aanpak

Oplossingen voor de problematiek die worden genoemd, zijn bewustwording, kennisvermeerdering, dialoog, perspectiefkanteling en empowerment, naast het afdwingen en handhaven van grondrechten van burgers door de (lokale) autoriteiten. Vertrouwen geven, luisteren, ontdekken, dialoog, van mening verschillen, schuren en elkaar leren kennen zijn de woorden die worden gebruikt om het proces te beschrijven dat deelnemers doorlopen in de bridgingfase. 'Solidariteit', het 'uitdragen van positieve beelden', en 'kennisvermeerdering en leren' zijn sleutelbegrippen die op meerdere thema's betrekking hebben zoals in figuur 2 in beeld gebracht. Het uitdragen van positieve beelden en vieren van de eigen identiteit (nr. ② in figuur 2) is een *linking pin* tussen (1) 'Identiteit'; (3) 'Bridging' en (4) 'Beoogde interventies'. Solidariteit bevindt zich op het snijvlak van 'Bridging' en de 'Beoogde interventies' en leren en kennis opdoen (nr. ③ in figuur 2) ligt op het snijvlak van 'Beoogde interventies' en 'Instrumenten en voorwaarden voor verandering'. De sleutelbegrippen zijn in de agenda terug te vinden.

In de samenleving willen de gemeenschappen meer ruimte krijgen om zich positief te kunnen onderscheiden op een manier die anderen uitnodigt om de positieve kanten van een andere cultuur te zien. Ook het onderwijs krijgt een belangrijke rol in het verbreden van het perspectief op de werkelijkheid en het doorbreken van de dominantie van de eenzijdige beelden van de samenleving. Beelden zoals die in het eenzijdige onderwijs worden onderwezen, moeten worden aangepakt. Veranderen is ook een proces van leren¹⁰, dat de geschiedenis meervoudig is en dat moet van jongs af aan gebeuren. Een van de doelen die steeds weer wordt benoemd is niet het ontwikkelen van 'burgerschap' maar van 'wereldburgerschap'. Dat moet bijdragen aan het beeld van Rotterdam als inclusieve stad.

Niet vrijblijvend, de last van de verandering

Zonder moeite gaat dit allemaal niet. Zoals discriminatie een aanslag is op de morele orde loopt het gesprek daarover steeds het risico de negatieve beelden van die orde te reproduceren. De belasting ligt op het snijvlak van 'Niet vrijblijvend' en 'Identiteit' in figuur 2. Praten leidt niet zomaar tot verandering. Daarvoor is ook herstel van waardigheid nodig. Niet alleen maar een plekje krijgen, maar ook erkenning van wat er mis is gegaan, wat er is misdaan en herstel van menselijke verhoudingen en waardigheid.

Getuigen van wat men heeft meegemaakt of gezien heeft is niet vanzelfsprekend. Het leren aan *bystanders*, om op te staan tegen de dominante norm en het zwijgen te doorbreken, het positief

¹⁰ Kennis/leren is het sleutelbegrip tussen de thema's 'beoogde interventies' en 'instrumenten en voorwaarden voor verandering'.

waarderen van dit gedrag en het ontschuldigen van degenen die dit doen, moet een sterke en nieuwe sociale norm worden. Klokkenluiders verdienen bescherming wordt vaker genoemd. Het vraagt om moed, volharding, veerkracht en incasseringsvermogen, geduld en voldoende vaardigheden en kennis om zowel de uitingen van discriminatie als de weerstand tegen verandering te pareren.

De deelnemers willen herstel van waardigheid op grotere schaal tot stand zien komen in de samenleving, en richten het vizier dan ook niet alleen maar 'naar boven' naar de bestuurslagen (linking), maar willen dat hun inspanningen effect krijgen in de samenleving. Men lijkt de gewenste verandering niet alleen als een politieke verandering te willen zien, maar ook als een culturele, in de samenleving zelf. Het zou een suggestie kunnen zijn omdat – tegenover linking - een proces van *deepening* te noemen.

Knot of change

De gemeenschappen zelf moeten verantwoordelijkheid nemen, zowel voor hun proces van empowerment als voor het uitdragen van andere beelden die de vooroordelen ontcrachten en motiveren tot verbinding. "Je moet jezelf uitdagen tot een betere jij": Elkaar niet discrimineren, de eigen vooroordelen onderzoeken, kennis vermeerderen, persoonlijk communiceren en je kwetsbaar durven opstellen. De ander belangrijk genoeg vinden om je eigen pijn te laten zien ook waar je denkt dat die ander daar een rol in heeft gehad.

Dat wil niet zeggen dat de gemeenschappen zichzelf zien als *the knot of change*. Discriminatie en uitsluiting zijn een sociaal en maatschappelijk probleem en het is de lokale overheid die volgens de deelnemers morele verantwoordelijkheid moet nemen zowel voor het wijzen van de weg en het geven van het goede voorbeeld, als voor het sanctioneren van overtredingen van regels, normen en wetten. Het project Rotterdam voorbij Discriminatie is daar in belangrijke mate op gericht. Taal wordt daarin door de deelnemers gezien als een cruciale factor, zowel het deconstrueren van vooroordeelbevestigende taaluitingen als ook het maken en vinden van nieuwe taal die de werkelijkheid vanuit het gezichtspunt van de slachtoffers van discriminatie en uitsluiting verbeeldt. Het creëren van *safe spaces* wordt daarin van belang geacht waar nieuwe taal kan worden geschreven die woorden geeft aan een sociale en persoonlijke werkelijkheid die tot dan onzichtbaar is gebleven.

Institutes en randvoorwaarden

Tot slot wordt ook gewezen op het maatschappelijk midden, instanties, instituties, werkgevers en werknemers etc., een belangrijke speler die de implementatie van nieuw beleid kan ondersteunen en dienen als hefboom voor maatschappelijke verandering. In de agenda wordt geprobeerd die partijen te mobiliseren. Er wordt echter ook gewaarschuwd tegen dit maatschappelijk midden, dat als 'maatschappelijke wasverzachter' zo vaak processen van verandering probeert te stroomlijnen of te smoren volgens eigen vooraf geformuleerde doelstellingen en procedures¹¹. Het veranderingsproces mag niet afhankelijk worden gemaakt van beleidsmedewerkers en wetenschappers die het vervreemden van de mensen waar het om gaat. "Ik wil in het proces meegaan. Ik ben geen proefkonijn", waarschuwt een van de deelnemers de gespreksleiders tijdens de bridgingfase. Het witte privilege verzet zich tegen verandering en om die weerstand effectief aan te pakken is een langdurige investering nodig. Impliciete en minder goed zichtbare vormen van uitsluiting en discriminatie passeren zelden ongezien.

¹¹ 'Institutes en randvoorwaarden voor verandering' zijn de sleutelbegrippen tussen de thema's 'macht/onmacht' en 'voorwaarden en instrumenten' (figuur 2)

2.6 Sociaal kapitaal als toegevoegen object

De dialoog in de bridgingfase plaatste mensen in een sociale orde en historische lijn ('boundedness') waarin onderlinge relaties tussen personen, groepen, gemeenschappen, genders, leeftijden, etc, ertoe gingen doen. Dit bracht de morele aspecten van onderlinge relaties naar voren waarin identiteiten, 'wie je bent' en 'hoe je je verhoudt tot andere mensen', op het spel staan¹². De dialoog werd een 'verstaanservaring' waarin posities en bijdragen om interpretatie vragen zoals Van Tongeren (1990) uitlegt, waarin contexten ertoe doen. De context waarin dit plaatsvindt kan geïnterpreteerd worden als een arena waarin mensen/groepen/partijen elkaar beïnvloeden, strijden om betekenissen en om controle of hegemonie (De Ruiter, 2000; Das, 2011; Beijers, 2015). Dit impliceert niet alleen strijd, maar ook solidariteit en innovatie.

Deelnemers gaven aan dat de gesprekken zijn ingebed in een context van bepalende controle, invloed en geschiedenis (cf. M'charek, 2014; Van Oorschot, 2014). De hechtingsfase verwijst naar 'het systeem' als het geheel van heersende beelden en normen die tot uitdrukking komen in de praktijken van (maatschappelijke) instellingen en instanties in de Nederlandse samenleving. Het is de 'wereld van ideeën', zoals Çankaya (2022) het beschrijft, die dagelijks wordt gereproduceerd in de beelden die van mensen worden gemaakt en de manier waarop ze worden behandeld. Deze praktijk bevestigt de eigen dominantie en verhevenheid over de Ander (Kerboua, 2016; Valk, 2012). M'charek's (2014) notie van het 'gevouwen object' is hier nuttig om die wereld bloot te leggen. Gevouwen objecten zijn objecten die hun geschiedenis van verweven tijden en plaatsen in zichzelf gevouwen meedragen: "de essentie van het gevouwen object [...] ligt in de complexe manieren waarop het heterogene ruimtes en tijd samenbrengt" (2014: 33).

Om te begrijpen of Putnams concept van sociaal kapitaal en dit gesprek over discriminatie en racisme geldig zijn als leidraad voor een effectievere aanpak, is het nodig om het concept in deze context te onderzoeken, en dat is wat de deelneemster, die de afwezigheid van het witte perspectief aankaartte, deed (vgl. Van Oorschot, 2014). Voor haar was deze afwezigheid ondraaglijk en ze zag maar één oplossing, de confrontatie zelf verder uit de weg gaan en vertrekken. In navolging van M'charek: welke andere tijd en ruimte (dan het hier en nu) ligt er gevouwen in de notie van sociaal kapitaal en het gesprek in dit project, en wat wordt er zichtbaar als deelnemers dit ontvouwen in het proces van bonding, bridging en linking? Gerelateerde vragen zijn: "Waar en hoe is dit object gemaakt? Op welke precieze manieren zijn tijd en plaats met elkaar verweven geraakt? Maar ook: hoe maakt het zijn geschiedenis onzichtbaar, en waar onthult het iets van zijn eigen geschiedenis?" (Van Oorschot, 2014:305).

Hier en nu en daar en toen versus de pragmatiek van menselijke communicatie

Welke tijd en ruimte zit er opgesloten in de manier waarop mensen met elkaar praten?

Sociaal kapitaal werd beoordeeld door te vragen naar de groei van onderlinge contacten, toename van vertrouwen (wederkerigheid), toename van kennis en vaardigheden, gedeelde waarden en normen en vertrouwen in de betrokken autoriteiten. In het kader van het project hield de gemeente Rotterdam, een van de initiatiefnemers, de deelnemers voor:

"(...) Nu (is) het moment voor verandering. De grondgedachte achter dit project is de hardnekkigheid van het probleem. We zijn op zoek naar een effectievere aanpak. Het gaat om de groepen die in Rotterdam de meeste discriminatie ervaren. (...) We willen de beelden

¹² Dit sluit aan bij de definitie van identiteit van Verkuyten (2015): "Sociale identiteiten (...) hebben betrekking op categorieën van mensen en de kenmerken die bij die categorieën horen. (...) Lidmaatschap van een bepaalde categorie of groep is je specifieke identiteit. Dat lidmaatschap is niet oppervlakkig of vrijblijvend, maar zegt iets over het soort persoon dat je bent. Het heeft identiteitsbetekenis en het wordt gedeeld met anderen. Door dat lidmaatschap ben je gebonden en verbonden met anderen. Het gaat om kenmerken die je sociaal plaatsen, je een positie geven in de wereld." (Verkuyten, 2015:28).

veranderen, door dit onderlinge gesprek. En dat moet spin-off krijgen naar de stad. Het is een olievlek die groter wordt. Daarvoor is communicatie een uitdaging. We willen een video maken. Bedenk of je jezelf aan de stad wilt laten zien. Breng een positief beeld naar de stad!"

In navolging van Putnams werk lijken de pragmatische aspecten van menselijke communicatie hier centraal te staan, als hefboom voor verandering. De deelnemers en de gemeente Rotterdam lijken het eens te zijn over de hardnekkigheid van het probleem. De inzichten verschillen echter over hoe dit verklaard moet worden. Volgens de gemeente Rotterdam ligt de sleutel in het momentum, n w in dit project, en in de verkeerde perceptie en slechte communicatie. De deelnemers wijzen echter op de historische bronnen van het probleem, machtsverschillen, het idee van superioriteit opgesloten in discriminatie en racisme en de ontoegankelijkheid van 'de witte man'. In de bondingfase werd veelvuldig verwezen naar de geschiedenis van overheersing, uitbuiting, geweld en genocide, zoals ervaren in slavenhandel en slavernij, pogroms en de Holocaust, oriëntalisme en blanke kolonisatie. Het argument was dat deelnemers niet alleen die herinnering aan 'toen' en 'daar' met zich meedragen, maar ook de negatieve gevolgen in persoonlijke ervaring, in sociale relaties en sociale structuur die ze vandaag de dag nog steeds zien en ervaren.

De grenzen van rationaliteit

De dialoog is niet alleen rationeel. Vaker spraken of reageerden mensen vanuit emotie of vanuit onbewuste beelden of geleden schade. Verschillende deelnemers vertellen over de impact van het project: ze liggen er wakker van, bellen elkaar op voor onderlinge steun of vragen om nazorg. Daaruit blijkt onder andere dat deelnemers hebben te maken met geweldservaringen in plaats van transacties, waar Putnam het over heeft. "Ik zie veel woede", zegt een van de deelnemers, en die woede bepaalt het gesprek en de mogelijkheden om zich te verhouden tot het dominante perspectief en tot gelijkwaardigheid te komen. Het project beoogt precies dat, maar de gewenste dialoog vereist een vorm van eerherstel voordat deze op een open manier tot stand kan komen, zoals beschreven in de antidiscriminatieagenda. En dat biedt onvoldoende soelaas. De woede staat in de lichamen van de deelnemers gegrift en kan niet zomaar worden weggerationaliseerd. Ongelijkheid maakt deelnemers kwetsbaar. Tegelijkertijd wordt voortdurend herhaald dat het onderzoeken van de eigen onderbuikgevoelens en er steeds opnieuw getuigenis van moeten afleggen zware emotionele arbeid is. Het bekrachtigt de ervaring van vernedering en geweld, in het lichaam, in de geest en in de ervaring. Dit is zeker het geval wanneer die ervaringen, zoals Wekker (2015) vermeldt, in het licht staan van een dominant cultureel archief dat ligt opgevouwen in het sociale en maatschappelijke discours en zo slecht beïnvloedbaar is. Deelnemers beschrijven verschillende voorbeelden van ontmoetingen die ze hadden en die vervolgens niet leidden tot positieve en relevante actie vanuit 'de witte muur', zoals dat wordt genoemd. Veranderingen worden als cosmetisch ervaren.

Het witte perspectief is evenmin gebaseerd op rationele keuzes, soms op onwetendheid en gebrek aan kennis, maar ook op het bestendigen van de macht, niet eens door deze te uiten, maar, zo wordt regelmatig gehoord, te zwijgen en niet te protesteren tegen vormen van discriminatie wanneer deze gezien worden. Dit witte perspectief materialiseert zich in 'politiek (extreem) rechts'. Deelnemers zien dit als een gevaarlijke ontwikkeling die de gemeenschappen die betrokken zijn bij dit project in gevaar brengt. Expliciet anti-zwart racisme, antisemitisme en moslimdiscriminatie lijken steeds meer op de voorgrond te treden en de overtuigingen van een brede laag van de bevolking lijken zich in deze richting te bewegen.

De morele aspecten van communicatie

Welke andere machten en invloeden worden in de gesprekken benoemd? Regelmatig wordt 'de gemeente'¹³ genoemd, niet alleen als bron van discriminatie, maar ook als sturende en leidende overheid waarvan moreel leiderschap wordt verwacht, die innovatie kan afdwingen en faciliteren en rechtvaardigheid moet afdwingen. De boodschap is dat de overheid zich te veel als toeschouwer gedraagt. De overbruggingsfase wijst ook op de facilitators¹⁴, die omstanders zijn (nummer 4 in Figuur 2: overlap tussen thema's macht en onmacht en instrumenten en voorwaarden) die niet altijd ingrijpen als er iets aanstootgevends gebeurt, of zelf onvoldoende aansluiting tonen bij de symbolische werkelijkheid van een gemeenschap. Projectorganisatoren worden bijvoorbeeld aangesproken op het niet verstrekken van passende maaltijden (halal, koosjer, vegetarisch) en het geen rekening houden met (gemeenschapsspecifieke) vieringen bij het plannen van bijeenkomsten. "Het gebrek aan gevoeligheid voor vreemdelingen in de samenleving is de bron van discriminatie", aldus een van de deelnemers. Het gaat om keuzes die gemaakt worden voor de betrokkenen. Hij vervolgt: "Eigenlijk heb ik er geen vertrouwen in dat dit soort initiatieven echt effectief zijn". Het citaat maakt duidelijk dat de onderlinge afstand tussen verschillende identiteiten en de constante aanwezigheid van de dominante normgroep die alles bepaalt waarbinnen dit debat met elkaar wordt gevoerd als verstikkend wordt ervaren.

Facilitators en intermediairs wordt verweten te weinig aandacht te hebben voor het proces en te veel gericht te zijn op de uitkomst waar zij zelf belang bij hebben ('het project moet slagen'). Maar het proces zelf is volgens de deelnemers uit de gemeenschappen ook een resultaat. Het leidt tot elkaar beter leren kennen, tot empowerment, tot verbreding van draagvlak en tot het ontwikkelen van hoop. Macht voelt vaak als onmacht tegenover krachten die buiten je controle liggen en die bepalen wat je bent, zou moeten zijn of doen als burger, of waaraan je niet kunt ontsnappen. Er wordt ook verschillende keren gevraagd waarom de Zwarte, Joodse en Islamitische gemeenschappen werden gekozen en bijvoorbeeld niet de Aziatische gemeenschap, die in het jaar dat het project van start ging uitzonderlijk vaak werd gediscrimineerd. De drie gemeenschappen die wel uitgenodigd zijn, zijn volgens de deelnemers zelf zo verschillend dat ze niet altijd makkelijk te vergelijken zijn. De definities van de gemeenschappen zijn omstreden. Deelnemers trekken de keuze in twijfel en gaan ervan uit dat deze is opgelegd door het programma Rechten, gelijkheid en burgerschap van de Europese Unie, dat het project financiert. In wiens belang dan, vraagt men zich af.

Er wordt gewezen op de beladen betekenis van woorden. Ze kunnen als vervreemdend worden ervaren en de dominante visie van de gemeenschap weergeven. "We moeten taal deconstrueren en nieuwe woorden vinden die onze ervaring en kennis beter weergeven" zei een van de deelnemers. Deelnemers aan het gesprek kennen ook niet altijd elkaars geschiedenis en merken bovendien op dat deze opnieuw verteld moet worden, vanuit het gezichtspunt van de mensen die erdoor beïnvloed zijn. Als voorbeeld wordt genoemd het belang van de bijdrage van Marokkaanse soldaten aan de bevrijding van Zuid-Nederland in de Tweede Wereldoorlog. Dit zou best meer aandacht mogen krijgen bij herdenkingen, om recht te doen aan de Marokkaanse Nederlanders en ook hun gevallen te eren.

¹³ Regelmatig wordt door medewerkers van de gemeente Rotterdam de vraag gesteld wat onder 'de gemeente' wordt verstaan: het bestuur, de politici, de ambtenaren? Wanneer ook politie en justitie hieronder worden geschaard, blijkt dat niet zo te zijn. Benamingen als 'gemeente' en 'bestuur' lijken te verwijzen naar de vormeloze macht die voor deelnemers moeilijk te beïnvloeden is en waar ze onvoldoende op kunnen vertrouwen als hoeders van gelijke behandeling.

¹⁴ In dit project zijn dat RADAR, Art1., gemeente Rotterdam en de Europese Unie die het proces organiseren, begeleiden en beschrijven, het financieel mogelijk maken en intermediair zijn naar andere externe partijen.

De deelnemers willen de werkelijkheid zoals die zich aandient niet voor lief nemen. Dit ervaren ze ook in relatie tot de media en sociale media. Deze worden ervaren als amoreel, sensatiebelust en kritiekloos, en sturen beelden die op niets anders gericht zijn dan click-bait: een boodschap verpakt in sensatie of juice om klanten te trekken. Er lijkt geen autoriteit te zijn die dit controleert of kan controleren.

Deelnemers stelden de gesprekken zelf van de bridgingfase in twijfel omdat kwalificerende en contextualiserende informatie leek te verdwijnen die van hun complexe werkelijkheid platte feiten maakte. Wanneer niet alleen in beeld komt wat er gezegd wordt, maar ook wat er (niet) gezegd mag of kan worden, staat het gesprek zelf ter discussie.

Samenvattend: Wat ligt er in dit project in het begrip sociaal kapitaal en het gesprek gevouwen, en wat wordt er zichtbaar als deelnemers dit ontvouwen in het proces van verbinden, overbruggen en verbinden? De deelnemers wijzen op de historische bronnen van het probleem, machtsverschillen, het idee van superioriteit opgesloten in discriminatie en racisme en de ontoegankelijkheid van 'de witte man'. Ze spreken over racisme en discriminatie als een ervaring van grensoverschrijdend lichamelijk, psychologisch en symbolisch geweld en stellen de rationaliteit van witte dominantie ter discussie, en tot slot stellen ze de vooronderstellingen van de dialoog zelf ter discussie zoals die georganiseerd is in het project Rotterdam voorbij discriminatie.

De aarzelingen en vragen die door de deelnemers naar voren werden gebracht, weerspiegelen die in de literatuur over de relatie tussen sociaal kapitaal, diversiteit en sociale ongelijkheid. Claridge (2022), bijvoorbeeld, ziet de theorie over sociaal kapitaal en de daaropvolgende praktijk vooral als een corrigerende strategie, die antisociale denkwijzen probeert te corrigeren. Hallberg & Lund (2005) en Hero (2004) zien in het sociale in Putnams werk vooral een impliciet Wit perspectief en een hang naar traditie. Dit laatste zien we ook bij andere auteurs zoals Arneil (2006), McClain (2004) en Wong (2007). Structurele vormen van ongelijkheid zoals geïdentificeerd in de hechtingsfase door de drie Rotterdamse gemeenschappen zijn volgens Larsen et al. (2004) een kritische factor in de toegang tot sociaal kapitaal. Als die ongelijkheid etniciteit betreft, merkt Hero (2004) in zijn onderzoek op dat groei van sociaal kapitaal zelden ten goede komt aan etnische minderheden in de samenleving. Hij voegt eraan toe dat bridging vaak wordt overschat, omdat het in een samenleving waar de verschillen tussen bevolkingsgroepen erg groot zijn, vooral de positie van de dominante gemeenschap versterkt. Putnam houdt volgens Arneil (2006) een statisch maatschappijbeeld in stand dat voorbij gaat aan de dynamiek van een diverser wordende samenleving en een afkalvende welvaartsstaat waarin grote groepen achterop raken. Het in Putnams theorie verankerde beeld van de rationeel kiezende en handelende burger, die op wil komen voor zijn eigen belangen, staat onder druk omdat ongelijkheid waarmee men wordt geconfronteerd wordt bevestigd in onderlinge communicatie en niet alleen op het nut sgericht rationeel gedrag leidend is maar ook emoties zoals Tiemeijer et al (2009) duidelijk maken. Wong (2007) onderzocht de inzet van een sociaal kapitaal benadering onder de armste immigranten in Hong Kong en constateert net als Sunier (2009) dat de aanname dat het deze mensen ontbreekt aan sociaal kapitaal onjuist is. Hun kapitaal blijft ongezien en onmogelijk te ontwikkelen en kan dus geen tegenwicht bieden aan dominante normen en communicatielijnen. Hij pleit voor meer waardering voor het (nieuwe) kapitaal dat deze gemeenschappen vertegenwoordigen (Wong, 2007). Arneil (2006) wijst op de verantwoordelijkheid om een brug te slaan tussen groepen die in de oude economie zijn achtergesteld en de eisen die in de nieuwe (neoliberale) economie aan hen worden gesteld. De afgeslankte verzorgingsstaat kan aantrekkelijk lijken in tijden van welvaart, maar er hangt een prijskaartje aan: verdeeldheid. Sociaal kapitaal zelf is niet waarde vrij, maar een concept dat de morele orde onaangetaast dreigt te laten door de manier waarop het gedefinieerd wordt.

Sociaal kapitaal is in de evaluatie van de bridgingfase gemeten door te vragen naar de groei van onderlinge contacten, toename van het vertrouwen (wederkerigheid), toename van kennis en vaardigheden, gedeelde waarden en normen en vertrouwen in de betrokken autoriteiten. Ten

aanzien van het project Rotterdam voorbij Discriminatie houdt initiatiefnemer gemeente Rotterdam de deelnemers voor:

“(…) Nu (is) het moment daar voor verandering. Reden voor dit project ligt juist in de hardnekkigheid van het probleem. We zoeken een effectievere aanpak. Het gaat om de groepen die in Rotterdam de meeste discriminatie ervaren. (…) We willen de beelden veranderen, door dit onderlinge gesprek. En dat moet spin-off krijgen naar de stad. Het is een olievlek die groter wordt. Daarvoor is communicatie een uitdaging. We willen een video maken. Denk erover na of je wilt laten zien aan de stad. Breng een positief beeld aan de stad!”

De pragmatische aspecten van menselijke communicatie lijken in aansluiting op het werk van Putnam hier centraal te worden gesteld, als hefboom voor verandering. In het oordeel over de hardnekkigheid van de problematiek lijken de deelnemers en de gemeente Rotterdam overeen te stemmen. Over de verklaring hiervan verschillen echter de inzichten. De crux ligt volgens de gemeente Rotterdam in het momentum, nú in dít project en in de foutieve beeldvorming en gebrekkige communicatie. De deelnemers wijzen vaker op de historische bronnen van het probleem, op machtsverschil, de superioriteitsgedachte die in discriminatie en racisme zit opgesloten en op de onaanraakbaarheid van ‘de witte man’. Welke tijd en ruimte ligt er opgesloten in de manier waarop er met elkaar wordt gesproken?

In de bondingfase is veelvuldig verwezen naar de geschiedenis van overheersing, uitbuiting, geweld en genocide, zoals ervaren in slavenhandel en slavernij, pogroms en de holocaust, oriëntalisme en witte kolonisatie. Het betoog was dat de deelnemers niet alleen die herinnering met zich meedragen van ‘toen’ en ‘daar’, maar ook de negatieve gevolgen in persoonlijke ervaring, in sociale verhoudingen en sociale structuur die zij nu nog zien en meemaken. Het gesprek daarover is niet alleen maar rationeel. Vaker is er gesproken of gereageerd vanuit emotie of vanuit onbewuste beelden of beschadiging die men heeft opgelopen. Het gaat bij de deelnemers om geweldservaringen en niet om transacties, waar Putnam het over heeft. “Ik zie heel veel woede”, zegt een van de deelnemers en die woede bepaalt het gesprek en de mogelijkheden om je tot het dominante perspectief te gaan verhouden en te komen tot gelijkwaardigheid. Het project is juist daarop gericht, maar de gewenste dialoog vraagt eerst een vorm van (eer)herstel, voordat hij op een open manier tot stand kan komen, zoals in de antidiscriminatie-agenda wordt beschreven. En dat biedt niet voldoende soelaas. De woede is ingeschreven in de lichamen van deelnemers waar hij niet zomaar uit weg te redeneren valt.

Verskillende deelnemers vertellen over de impact van het project: ze liggen er wakker van, bellen elkaar voor onderlinge steun, of vragen om nazorg. De ongelijkwaardigheid maakt de deelnemers kwetsbaar. ‘Spreek je uit’ voegde de eerder genoemde deelnemer er aan toe. Tegelijkertijd wordt steeds herhaald dat het onderzoeken van de eigen onderbuikgevoelens en daar steeds weer van te moeten getuigen zware emotionele arbeid is. Het schrijft de ervaring van vernedering en geweld opnieuw in, in het lichaam, in de geest en in de ervaring. Dat is zeker het geval als die ervaringen, zoals Wekker (2015) benoemt, staan in het licht van een dominant cultureel archief dat toegevoegen in het maatschappelijk en sociaal vertoog besloten ligt en zo slecht is te beïnvloeden. Er worden door de deelnemers meerdere voorbeelden beschreven van goede gesprekken die mensen hebben die vervolgens niet leidden tot positieve en relevante maatregelen van ‘de witte muur’, zoals dat wordt genoemd. Veranderingen worden als cosmetisch ervaren.

Ook het witte perspectief is niet gebaseerd op rationele keuzen, soms op onkunde en gebrek aan kennis, maar ook op bestending van macht, niet eens door dat te uiten, maar, zo valt regelmatig te horen, te zwijgen en niet te protesteren tegen vormen van discriminatie als die worden gezien. Dit witte perspectief materialiseert tot ‘politiek (extreem) rechts’. De deelnemers zien dat als een gevaarlijke ontwikkeling die deze gemeenschappen op de korrel neemt. De overtuigingen van een

brede laag van de bevolking lijken de andere kant op te bewegen en vormen van expliciet racisme, antisemitisme en moslimdiscriminatie lijken steeds meer salonfähig te worden.

Welke andere machten en invloeden worden aangewezen in de gesprekken? Regelmatig wordt 'de gemeente'¹⁵ genoemd, niet alleen als bron van discriminatie, maar ook als sturende en leidende overheid waarvan moreel leiderschap wordt verwacht, die vernieuwing kan afdwingen en faciliteren en moet handhaven. De boodschap is dat de overheid zich teveel als *bystander* gedraagt. In de bridgingfase worden ook de *facilitators*¹⁶ aangewezen, die *bystander* zijn (nr. 4 in figuur 2: overlap tussen thema's macht/onmacht en instrumenten en voorwaarden) die niet altijd ingrijpen als er iets beledigends gebeurt, of zelf blijk geven van onvoldoende aansluiting bij de symbolische werkelijkheid van een gemeenschap. De organisatoren van het project worden er bij voorbeeld op aangesproken geen passende maaltijden te verzorgen (halal, koosjer, vegetarisch) en geen oog te hebben voor feestdagen bij de planning van bijeenkomsten.

“Het ontbreken aan sensitiviteit jegens vreemden in de samenleving is de bron van discriminatie.” aldus een van de deelnemers. Het betreft keuzes die worden gemaakt voor de betrokkenen. Hij vervolgt: “Ik heb eigenlijk geen vertrouwen dat dit soort initiatieven echt zoden aan de dijk zet”. Het citaat maakt duidelijk dat de onderlinge afstand tussen diverse identiteiten en de voortdurende aanwezigheid van de normgroep die alles bepaalt waarbinnen dit debat met elkaar wordt gevoerd, als verstikkend wordt ervaren.

De facilitators en intermediairs krijgen kritiek omdat ze te weinig oog hebben voor het proces en teveel gefocust zijn op het resultaat waar zij zelf ook een belang bij hebben ('het project moet slagen'). Maar het proces zelf is ook resultaat. Het leidt tot empowerment, tot verbreding van draagvlak en tot het ontwikkelen van hoop. Macht doet zich vaak voelen als onmacht tegenover krachten waar men geen invloed op heeft en die bepalen wat men als burger is, moet zijn of moet doen, of waaraan men niet kan ontsnappen.

Er wordt ook meerdere malen gevraagd waarom er is gekozen voor de Zwarte, Joodse en Islamitische gemeenschappen en bijvoorbeeld niet voor de Aziatische gemeenschap die in het jaar van de start van het project uitzonderlijk vaak te maken heeft gehad met discriminatie. De drie gemeenschappen die wel zijn uitgenodigd, zijn zo verschillend dat ze niet altijd goed te vergelijken zijn, volgens de deelnemers zelf. De definities van de gemeenschappen worden betwist. De deelnemers hebben twijfels bij de keuze en veronderstellen dat die is opgelegd door het 'Rights, Equality and Citizenship Program' van de EU die het project financiert. In wiens belang is dat dan, vraagt men zich af. Er wordt gewezen op de geladen betekenis van woorden. Ze kunnen worden ervaren als vervreemdend en representaties van de dominante blik op de gemeenschap. “We moeten taal deconstrueren en nieuwe woorden zoeken die onze ervaring en kennis beter representeren” zegt een van de deelnemers. Ook de deelnemers aan het gesprek kennen elkaar geschiedenis niet altijd en constateren bovendien dat die opnieuw moet worden verteld, vanuit het gezichtspunt van de mensen die erdoor geraakt werden. Een voorbeeld is de betekenis van Marokkaanse soldaten voor de bevrijding van Zeeland in de Tweede Wereldoorlog. Die mag bij herdenkingen best meer aandacht krijgen, om de Marokkaanse Nederlanders recht te doen en ook hun gevallen te eren. De deelnemers willen de werkelijkheid zoals die zich aandient niet voor lief nemen. Dat ervaren ze

¹⁵ Vaker wordt de vraag gesteld door medewerkers van de gemeente Rotterdam wat er wordt bedoeld met 'de gemeente': het bestuur, de politiek, de ambtenaren? Als politie en justitie ook daaronder worden geschaard, constateren ze dat dit niet het geval is. Aanduidingen als 'gemeente' en 'overheid' lijken te verwijzen naar de vormeloze macht die voor deelnemers slecht is te beïnvloeden en waar zij in onvoldoende mate op kunnen vertrouwen als hoeder van gelijke behandeling.

¹⁶ In dit project zijn dit RADAR, Art1., gemeente Rotterdam en de Europese Unie die het proces organiseren, begeleiden en beschrijven, dit financieel mogelijk maken en intermediair zijn naar andere externe partijen.

ook in relatie tot de media en de social media. Die worden als amoreel, sensatiebelust en kritiekloos ervaren die beelden doorsluizen die nergens anders op zijn gericht dan op *click-bait*: een in sensatie of *juice* verpakte boodschap om klanten te trekken. Er lijkt geen autoriteit te zijn die dit bewaakt of kan bewaken.

De aarzelingen en vragen die de deelnemers opwerpen, sluiten aan bij de vragen die worden gesteld in de literatuur over de relatie tussen sociaal kapitaal, diversiteit en sociale ongelijkheid. Claridge (2022) bijvoorbeeld ziet de sociaal kapitaal theorie en de daaruit volgende praktijk vooral als een correctiestrategie, die asociale manieren van denken wil corrigeren. Hallberg & Lund (2005) en Hero (2004) zien in dat sociale bij Putnam vooral een impliciet wit perspectief en een hang naar traditie. Dat laatste valt ook bij andere auteurs te lezen zoals Arneil (2006), McClain (2004) en Wong (2007). Structurele vormen van ongelijkheid zoals die in de bondingfase zijn benoemd door de drie Rotterdamse gemeenschappen zijn volgens Larsen et al. (2004) een kritische factor bij de toegang tot sociaal kapitaal. Als die ongelijkheid etniciteit betreft, constateert Hero (2004) in zijn onderzoek dat groei van sociaal kapitaal zelden ten goede komt aan etnische minderheden in de samenleving. Hij voegt daar aan toe dat bridging¹⁷ veelal wordt overschat, omdat dit in een samenleving waarin de verschillen tussen bevolkingsgroepen heel groot zijn, vooral de positie van de dominante gemeenschap versterkt. Putnam hangt volgens Arneil (2006) een statisch maatschappijbeeld aan dat de dynamiek over het hoofd ziet van een diverser wordende samenleving en een afslankende welvaartsstaat waarin grote groepen achterop raken. Het in Putnams theorie ingebakken beeld van de rationeel kiezende en handelende burger, die wil opkomen voor zijn eigen belang staat onder druk omdat ongelijkheid waarmee men te maken heeft in de onderlinge communicatie wordt bevestigd en niet alleen op nut gericht rationeel gedrag leidend is maar ook emoties (ook Tiemeijer et al., 2009). Wong (2007) heeft inzet van een sociaal kapitaal aanpak onder de armste immigranten in Hong Kong onderzocht en constateert net als Sunier (2009) dat de veronderstelling dat die mensen sociaal kapitaal missen, niet klopt. Hun kapitaal blijft ongezien en niet te ontwikkelen en kan zo geen tegenwicht bieden tegen de dominante normen en communicatielijnen. Hij pleit voor meer waardering voor het (nieuwe) kapitaal dat deze gemeenschappen vertegenwoordigen (Wong, 2007). Arneil (2006) wijst op de verantwoordelijkheid om de kloof te dichten tussen de groepen die in de oude economie op achterstand zijn gezet en de eisen die aan hen worden gesteld in de nieuwe (neo-liberale) economie. De afgeslankte welvaartsstaat kan misschien aantrekkelijk lijken in tijden van welvaart, maar hij komt met een prijs van verdeeldheid. Sociaal kapitaal zelf is niet waardenvrij, maar een begrip dat door de manier waarop het begrip wordt gedefinieerd, de morele orde ongemoeid dreigt te laten.

2.5 bewegende identiteiten

Het gesprek over de onderlinge verhoudingen, beelden en de zeggenschap die daarbij horen, haalt de morele aspecten van de onderlinge relatie naar boven. Dat kwam in de bridginggesprekken regelmatig naar voren, onder andere toen het ging over *gatekeeping* (het bepalen van het recht wie wel of geen toegang of rechten heeft tot een gemeenschap of identiteit), over het gewicht van het conflict in het Midden Oosten tussen Israël en de Palestijnen in de Black Lives Matter-beweging, of over de overlap tussen Islamitisch en Zwart. De samenwerking die werd gevraagd in de bridgingfase werd daardoor een verstaanservaring die om uitleg vraagt zoals de Nederlandse ethicus Van Tongeren (1990) dat noemt, en maakte van het gesprek een arena waarin mensen/groepen/partijen om betekenissen en definities streden (cf. Das, 2011). Door het sociale als morele werkelijkheid te definiëren, komt niet alleen zijn samenstelling in beeld, maar ook de onderlinge verhoudingen tussen personen, groepen, gemeenschappen, seksen, leeftijden etc. Het zijn arena's waarin

¹⁷ Hero (2004) maakt geen onderscheid tussen bridging en linking en hij bedoelt hier het proces van overleg en afstemming met autoriteiten en instituties. In dit project zou dat worden gedefinieerd als Linking.

mensen/groepen/partijen elkaar beïnvloeden, om betekenissen strijden en om zeggenschap of hegemonie (Das, 2011; Beijers, 2015).

Het gesprek over Zwart en wit en over de aanwezige afwezige maakt duidelijk dat identiteiten zich bewegen in een steeds weer veranderend samenspel van overeenkomsten en strijdigheden dat op individueel niveau volgens Bosma (1995), Côté (1996) en Fein (2015) kan worden gezien als een 'identiteitenmarkt' en op sociaal niveau als een 'identiteitenarena'. Om te kunnen participeren is vaardigheid en veerkracht vereist. Men moet zich in verschillende ambigue situaties kunnen bewegen, waar nodig zich vernieuwen en beschikken over adequaat identiteitskapitaal en actief identiteitsmanagement. Identiteitskapitaal staat voor het geheel aan persoonlijke en cognitieve vaardigheden en de aansluiting bij betekenisvolle sociale netwerken, waarmee mensen zelf richting geven aan hun persoonlijke ontwikkeling en samenhang en continuïteit kunnen aanbrengen en behouden (Côté, 1996; Fein, 2015). De bridgingfase stelt dit kapitaal op de proef en in een emancipatieproces is dat niet vanzelfsprekend omdat een sterke identiteit dan juist houvast biedt. In dit gesprek in de bridgingfase zijn de deelnemers daarmee aan de slag gegaan en hebben zij moed, morele lenigheid, betrokkenheid en vaardigheid laten zien.

De gesprekken lieten zien dat sociale identiteiten niet alleen lidmaatschap en verbondenheid (in categorieën) impliceren, maar dat ze mensen ook in een (morele) orde en historische lijn (gebondenheid) plaatsen. Dat komt overeen met de definitie van identiteit van Verkuyten (2015):

'Bij sociale identiteiten (...) gaat het om categorieën van mensen en de kenmerken die aan die categorieën zijn verbonden. (...) Het lidmaatschap van een bepaalde categorie of groep is je betreffende identiteit. Dat lidmaatschap is niet oppervlakkig of vrijblijvend, maar zegt iets over de soort persoon die je bent. Het heeft identiteitsbetekenis en die wordt gedeeld met anderen. Door dat lidmaatschap ben je gebonden aan en verbonden met anderen. Het gaat om kenmerken die je sociaal gezien plaatsen, een positie geven in de wereld.' (Verkuyten, 2015:28)

Men probeert door bridging actief een gedeelde nieuwe norm te stellen door ruimte te maken voor elkaar. "Iedereen heeft baggage", zo vertelt iemand, "Benader elkaar vanuit een positieve houding". Een ander wil verder gaan dan alleen leren van elkaar maar ook solidair zijn: "Als één iemand met discriminatie te maken heeft, is dat een strijd van ons allen", houdt zij de groep voor. Er ontstaat ruimte waarin mensen nieuwe perspectieven benoemen en ontdekken. Een voorbeeld is het gesprek van drie jonge vrouwen uit de drie gemeenschappen die radiostation FunX een rol willen geven in het verspreiden van de nieuwe Rotterdamse identiteit. Deze drie vrouwen benadrukken hun gedeelde identiteit: jong, activistisch, tegendraads. Het niet altijd met elkaar eens zijn creëert de spanning die nodig is om creatief te zijn en het besef dat je binnenwereld niet altijd naadloos samenvalt met de buitenwereld (Long, 2011). Het creëert transitionele ruimte, zoals Winnicott dat noemt (in: Carballeira Carrera, Lévesque-Daniel, Moro, Mansouri, & Lachal, 2022), die als een *place to play* ruimte geeft voor experimenteren en onderzoeken en tot verwoorden van nieuwe inzichten waarin het eigen perspectief en een nieuw buitenperspectief met elkaar verbonden raken. "De groep als transitionele ruimte creëert een laboratorium, een vrijplaats waarin men kan experimenteren met nieuwe denkwijzen, nieuwe gevoelens en gedrag, hetgeen de deelnemer vertrouwen kan geven om andere mensen buiten de groep op een nieuwe manier te benaderen" (Vanderhallen, 2016:55). Daarmee werd in essentie voldaan aan de doelstellingen van het bridgingproces: het realiseren van relaties van respect en wederkerigheid tussen mensen van de Zwarte, Joodse, Islamitische gemeenschappen, die beseffen dat dat ze niet gelijk zijn in sociaal-demografisch opzicht, of sociale identiteit.

Dat blijkt ook uit de evaluatie van de bridgingfase. Daarin is gekeken naar de waardering voor de verschillende elementen van bridging: het geven en krijgen van vertrouwen, groei van contacten

buiten de eigen gemeenschap, leereffecten, vertrouwen in lokale autoriteiten en de ervaren relevantie van de bijeenkomsten. Op een schaal van 1 tot 10 gaven de deelnemers dit proces weliswaar niet meer dan een kleine voldoende (6,1), maar dat is begrijpelijk vanuit de gedachte dat de deelnemers zijn uitgedaagd om uit de geborgenheid van de eigen identiteit en vanuit bonding, verbinding te zoeken met mensen uit andere gemeenschappen. In het algemeen leverde dat een beeld op van ambivalentie: zowel uit de cijfers als uit de kwalitatieve gegevens bleek aarzeling. Het verlangen om verder te gaan met elkaar, in het proces, en het verlangen om resultaat te boeken en zaken te gaan doen, streden daarbij met elkaar.

Daardoor kregen de gesprekken niet alleen het karakter van het zoeken naar verbinding zoals Putnam hoopt, maar werden ze een arena waarin verschillen en overeenkomsten werden uitgespeeld en beproefd en ook afgemeten aan de ervaringen die mensen hadden met degenen die de dominante normen vertegenwoordigen (cf. Beijers, 2015).

2.7 Conclusie

Er is in deze fase van het project sprake van een bridgingeffect, mensen nemen elkaar de maat en onderzoeken gezamenlijke ervaringen en belangen, buiten de grenzen van de eigen gemeenschap. In de gesprekken ontstond een transitionele die ruimte bood aan nieuwe denkwijzen, nieuwe gevoelens en gedrag, en het ontstaan van vertrouwen om andere mensen buiten de groep op een nieuwe manier te benaderen" (cf. Vanderhallen, 2016). De waardering daarvoor van de deelnemers is net voldoende. Als dat tegenvalt, valt dat voor een belangrijk deel te verklaren door de koudwatervrees die men nog heeft.

Eerste onderzoeksvraag was "Heeft het proces van bonding, bridging en linking geresulteerd in een gedeelde antidiscriminatie agenda. Zo ja, hoe heeft dit zich ontwikkeld en wat is het resultaat?"

In de Bridgingfase is er daadwerkelijk een antidiscriminatie-agenda opgesteld rondom begrippen als negatieve beeldvorming, macht en zeggenschap, dialoog en herstel van waardigheid en de behoefte om op een positieve manier naar buiten te treden en de verschillende identiteiten te 'vieren'. Verandering komt tot stand door emancipatie, en moet worden gesteund door een overheid die overtredingen sanctioneert en ontwikkeling faciliteert.

De agenda is gevuld op grond van de input die de deelnemers hebben geleverd in de bondingfase en is in concept opgesteld door de speerpunten van de drie gemeenschappen samen te voegen en zodanig te formuleren dat die herkenbaar werden voor de drie betrokken gemeenschappen. De agenda is gepresenteerd en besproken met de deelnemers in subgroepen en in de projectgroep. Daarop is een uiteindelijk resultaat (bijlage 1) geformuleerd voor de linkingfase dat zich richt op vier maatschappelijke domeinen: (1) overheid en politie; (2) media en social media; (3) het onderwijs; (4) de culturele en welzijnssector. De agenda is een belangrijk resultaat van deze fase. Als echter wordt gevraagd daarover door te praten willen de deelnemers ook ruimte geven aan het proces van onderlinge afstemming, meer dan aan het scherplijpen en verder uitwerken van die gedeelde agenda (linking) en zich ook op cultuurverandering in de samenleving richten.

In deze fase zijn identiteiten onderzocht onder andere door te bespreken wat wordt bedoeld met Wit en met Zwart. Daaruit is gebleken dat identiteiten niet zijn gebaseerd op vastliggende biologische, geografische of fenotypische gegevenheden en niet statisch zijn, maar contextueel, ingebed en dynamisch. Dat feit op zich maakt bridging mogelijk tussen gemeenschappen, evenals verbinding en verandering. Op grond van de evaluatie en de registratie van de interacties tijdens en na de bijeenkomsten is de conclusie dat er een (breekbaar) proces van bridging heeft plaatsgevonden. De context van macht en zeggenschap maakte het gesprek niet altijd vanzelfsprekend. Dat zette aan tot onderzoek van het Witte perspectief, als aanwezige afwezige. Wit lijkt onschuldig en de beelden van de Ander zijn denigrerend. In de hegemonie van het Witte perspectief speelt taal en de behoefte aan

deconstructie van taal een belangrijke rol. Bijvoorbeeld ontdoe 'Zwart' van zijn negatieve lading en leer andere woorden te gebruiken (geen 'zwartrijden', maar 'vrij reizen') en spreek niet over de islamitische gemeenschap, alsof het één eenvormig lichaam is, maar zoek nuancerings. Het schrijven van een agenda is niet het lineair stapelen van ervaringen en behoeften van verschillende gemeenschappen, maar het deconstrueren van de privileges van de Witte Anderen die zich in het dagelijks leven aandienen.

Tweede onderzoeksvraag voor deze fase was of het proces van bonding, bridging en linking heeft geresulteerd in een toename van het vertrouwen (responsiviteit, competentie, betrouwbaarheid) in de lokale autoriteiten.

Meer vertrouwen is, naast een betere belangenbehartiging, een van de gewenste resultaten van de groei van sociaal kapitaal. In de evaluatie werd de deelnemers gevraagd of hun vertrouwen in de lokale overheid was gegroeid? Ze beoordeelden dat als onvoldoende (4,2/10). De lokale overheid speelde in dit stadium echter nog geen substantiële rol als gesprekspartner.

Het concept van sociaal kapitaal werd in deze fase echter geproblematiseerd en besproken als een 'toegevouwen object', dat niet alleen in het hier en nu gepositioneerd is, maar ook tijd en ruimte in zich meedraagt die onzichtbaar blijft, maar wel gevoeld wordt.

Dit staat in contrast met het sociaal kapitaal dat in de opzet en aanpak van het project wordt beoordeeld in termen van allerlei pragmatische aspecten van interpersoonlijke communicatie, zoals verantwoordelijkheid nemen, goede wil, durven vertrouwen, en positieve communicatie en het openen van wegen. Deze doen geen recht aan de meerlagige en gestratificeerde interpersoonlijke relaties die de deelnemers ervaren. Historisch onrecht, ongelijkheid en ongelijkwaardigheid, traumatisering en het voortduren van onrecht, spelen hierbij een rol zoals al naar voren kwam in de bondingfase. Het zijn de stemmen uit het verleden die het heden vormgeven en de stemmen uit het heden die het verleden weerspiegelen, waardoor het niet vanzelfsprekend is om in de bridgingfase relaties met elkaar aan te gaan zonder een onderzoek naar de geschiedenis en zonder de wederopbouw van vertrouwen die nodig is. Deze geschiedenissen worden gedragen door deelnemers uit alle drie de gemeenschappen.

In de gesprekken tussen deelnemers werden de mogelijkheden van sociaal kapitaal geëvalueerd in termen van de ingebakken notie van superioriteit waar mensen jarenlang mee te maken hebben gehad en de woede en pijn die daaruit voortkomen, het voortbestaan van dit fenomeen en de reproductie van ongelijkheid. Macht laat zich vaak voelen als onmacht tegenover krachten die buiten je controle liggen en die bepalen wat je bent, zou moeten zijn of doen als burger, of waaraan je niet kunt ontsnappen. Dit zijn keuzes die gemaakt worden namens de betrokkenen, en men voelt ze duidelijk. In een verdeelde samenleving is het niet voldoende om een cultureel homogene gemeenschap te willen creëren, maar moet men zich richten op wederkerigheid van geven en ontvangen.

Het vergroten en gebruiken van sociaal kapitaal is geen verantwoordelijkheid die alleen op de schouders van de betrokken gemeenschappen rust ('Je moet het willen'), maar is ook een taak voor lokale overheden, aldus de deelnemers. Diversiteit is geen probleem maar een kans voor een nieuw samenleven, waarin mensen de Ander nodig hebben om zichzelf te definiëren (Marotta, 2002; Sunier, 2009). Als men onverschillig staat tegenover de Ander en deze niet langer als vriend of vijand kan zien, verstoort dit de notie van eenheid en gemeenschap waar Putnam zo naar streeft. Dit leidt tot 'existentiële thuisloosheid' waarin instellingen of overheden niet langer verantwoordelijkheid nemen voor de ethische fundamenten van gemeenschap en samenleving (Baumann, in Marotta, 2002). Stedelijk samenleven wordt ontdaan van zijn morele aspecten. Dat is het inzicht dat dit project de instellingen in Rotterdam wil geven. Baumann denkt dat dialoog een oplossing is om de

publieke/politieke vrijheid van burgers (recht op individualiteit en diversiteit) te redden en morele verantwoordelijkheid te bevorderen. Levy (2020) benadrukt dialoog als bron van kennis en morele verantwoordelijkheid.

De Putnamiaanse logica van onderlinge conversatie en communicatie is beperkt houdbaar als er geen rekening wordt gehouden met de belasting van deelnemers dat ze geen 'discriminatie' hebben ervaren, maar geraakt zijn door geweldservaringen die zich over generaties heen manifesteren. Dan wordt er een enorme claim op hen gelegd en is het onwaarschijnlijk dat er een dialoog ontstaat. Waar structurele ongelijkheid in het geding is, is meer wrijving nodig om verandering teweeg te brengen. Macht is hier niet gemakkelijk aan te wijzen omdat het zich verhuult en verbergt. Je moet ernaar zoeken en het naar voren halen. In de gesprekken gebeurde dit onder andere in de discussies over de definitie van identiteiten (Zwart, Islamitisch en Joods) en of dit Witte koloniale classificaties zijn. In dit deel van het project werd dit 'ontvouwen' genoemd, naar voorbeeld van M'charek (2014) en Van Oorschot (2014), als strategie om te werken aan het vergroten van sociaal kapitaal en het bestrijden van discriminatie en racisme, om aan te sluiten bij de belevingswereld van de deelnemers, om te komen tot een goede probleemdefinitie en effectieve en duurzame oplossingen.

3. LINKING

" Linking is een differentiatie van bridging. "Bridging (...) betreft relaties van respect en wederkerigheid tussen mensen die weten dat ze niet gelijk zijn in socio-demografische (of sociale identiteit) termen (verschillen in leeftijd, etnische groep, bijvoorbeeld)" (Johnson, 2016; Szreter & Woolcock, 2004). Linking verwijst naar de verbindingen en relaties tussen individuen of organisaties met verschillende niveaus van autoriteit of macht" (Johnson, 2016:61). Linking is enerzijds een maat voor wederzijds vertrouwen en contacten en interacties met anderen met autoriteit of macht, maar ook (in deze context) een maat voor de (geïmplementeerde) bereidheid van die autoriteiten om het gesprek aan te gaan, en hun herkenbaarheid en toegankelijkheid voor de gemeenschap (Johnson, 2016). Sociaal kapitaal bestaat in deze context uit een samenstelling van leereffecten, het onderlinge vertrouwen dat mensen uitspreken, de contacten die ze hebben gelegd en de kwaliteit van relaties, en de bereidheid van de autoriteiten om te werken aan een samenleving gebaseerd op rechtvaardigheid voor burgers, naast dialoog en coproductie om discriminatie en uitsluiting effectief te bestrijden. Het doel van de bijeenkomst was om op basis van de in de bridgingfase opgestelde agenda het linking proces te stimuleren en te komen tot een gezamenlijke relevante en valide actieagenda tegen discriminatie en uitsluiting voor Rotterdam.

In de periode van oktober 2022 tot januari 2023 zijn vier linking bijeenkomsten georganiseerd, plus een voorbereidende bijeenkomst met de ambassadeurs. Op basis van de resultaten van de bonding- en bridgingbijeenkomsten gingen mensen uit de Zwarte, Joodse en Islamitische gemeenschap in Rotterdam in groepsdiscussies in gesprek over hun ervaringen met discriminatie en racisme. Tijdens de linking bijeenkomsten gingen de ambassadeurs van "Rotterdam voorbij discriminatie" in gesprek met managers, beleidsmakers en professionals van instellingen in Rotterdam op het gebied van (1) gemeente en politie; (2) media; (3) onderwijs en scholing; (4) sociale en culturele instellingen.

De laatste open onderzoeksvraag die beantwoord werd in de linkingfase van het project is:

"Heeft het proces van bonding, bridging en linking geresulteerd in de ontwikkeling van een grotere betrokkenheid en invloed van de gemeenschap in een effectief antidiscriminatiebeleid.

- i. Een sterk netwerk van sleutelfiguren uit de betrokken gemeenschappen en van lokale overheidsinstanties en andere instellingen en*
- ii. Sleutelfiguren uit de gemeenschappen die meer mogelijkheden krijgen om deel te nemen aan besluitvormingsprocessen, in duurzame informatieposities."*

3.1 resultaten

De antwoorden op de onderzoeksvraag zijn gebaseerd op de evaluatieformulieren die ingevuld zijn door de ambassadeurs en de externe deelnemers aan het eind van de koppelingsfase. In totaal namen ongeveer 200 deelnemers, inclusief de ambassadeurs, deel aan de dialogen. De ambassadeurs deelden hun ervaringen met discriminatie en racisme en de managers, beleidsmakers en professionals konden ook hun ervaringen en ideeën delen.

"Heeft het proces van binding, overbrugging en koppeling geresulteerd in de ontwikkeling van een grotere betrokkenheid en invloed van de gemeenschap op een effectief antidiscriminatiebeleid, door middel van een sterk netwerk van sleutelfiguren uit de betrokken gemeenschappen en van lokale overheidsinstanties en andere instellingen?"

De bijeenkomsten lijken te hebben voldaan aan de beoogde doelstellingen van linking, vooral waar dit het (voorzichtige) begin is van het opbouwen van wederzijds vertrouwen, het leggen van contact en het groeien van wederkerigheid. Er is bereidheid om samen te werken bij de externe deelnemers

en ook behoefte aan input, omdat mensen in hun eigen praktijk allerlei obstakels zien die een effectieve aanpak van discriminatie en uitsluiting in de weg staan. Over het algemeen hebben de bijeenkomsten volgens de externe deelnemers niet geleid tot meer competenties, maar wel tot meer bewustwording.

De resultaten voldoen niet helemaal aan de vooraf gestelde norm (75% van de deelnemers moet de verandering als verbeterd ervaren ($\geq 6/10$)), maar de projectleiding heeft de lat voor zichzelf hoog gelegd. Men benaderde de norm over het algemeen heel dicht. Op basis van de bijeenkomsten is de actieagenda aangepast.

"Heeft het proces van bonding, bridging en linking geresulteerd in de ontwikkeling van een grotere betrokkenheid en invloed van de gemeenschap op een effectief antidiscriminatiebeleid, doordat sleutelfiguren uit de gemeenschappen meer mogelijkheden krijgen om deel te nemen aan besluitvormingsprocessen, in duurzame informatieposities."

Het beeld dat uit de data naar voren komt is dat de ambassadeurs de belangrijkste groei zien in hun persoonlijke ontwikkeling en ontwikkeling als een (nieuwe) groep met vergelijkbare ervaringen van discriminatie en uitsluiting en als een gemeenschap van gelijkgestemden. De ambassadeurs voelen zich gesterkt door dit project. Ze zien dat het veranderingsproces bij hun gesprekspartners, vooral bij de gemeente, nog moet beginnen en steken hun teleurstelling hierover niet onder stoelen of banken. De negatieve beoordeling over het gebrek aan groei bij de gemeente moet echter worden genuanceerd als we bedenken dat de ambassadeurs wel het gevoel hebben dat hun betrokkenheid bij de inspanningen van de gemeente is gegroeid en dat de groei in vertrouwen in de samenleving als geheel positief wordt beoordeeld. Dit versterkt het beeld dat mensen de gemeente niet zozeer zien als bewaker van een rechtvaardige en gelijkwaardige samenleving, maar steeds meer als gesprekspartner om daar met vereende krachten aan te werken. Niet voor niets vragen de ambassadeurs dan ook om de gesprekken zoals die in alle fasen van dit gesprek gevoerd worden, vaker te laten plaatsvinden. Hieruit lijkt een nieuw beeld van de gemeente te ontstaan, dat verandert van bewaker en beheerder naar uitvoerder, aannemer en aanbieder van diensten.

Voldeed de linkingfase aan de gestelde criteria? Als maatstaf hiervoor gebruiken we het criterium dat 75% van de deelnemers de verandering als verbeterd moet ervaren ($\geq 6/10$). Op basis hiervan voldoet de groei van sociaal kapitaal (83% ≥ 6) aan de vooraf gestelde criteria, net als empowerment (79% ≥ 6) en de organisatie van deze fase (84% ≥ 6). Dit is net iets minder dan de groei van vertrouwen in de samenleving (74% ≥ 6) en helemaal niet van het linkingseffect (64% ≥ 6). Het criterium speelt geen rol bij de beoordeling van het belang van financiële compensatie voor deelname aan deze gesprekken, 68,4% van de deelnemers vindt het van positief belang. Negatieve uitschieters (minder dan de helft van de ambassadeurs vindt dat er een positieve bijdrage is) hebben betrekking op de mate waarin er afspraken zijn gemaakt en de beoordeling van de rol van de gemeente in de organisatie. Positieve uitschieters (meer dan 90% van de ambassadeurs vindt dat er een positieve bijdrage is) zijn de groei van het gevoel van de ambassadeurs dat ze zich meer betrokken voelen bij de inspanningen van de overheid om discriminatie en uitsluiting beter te bestrijden (94,7%), over de gespreksleiding (89,5%) en over de organisatie van deze fase (locatie, catering en de rol van Radar (respectievelijk 100%, 100% en 94%).

Referenties

- Abram, I. (2006). Het raadsel van de joodse identiteit. *Stichting Leren*, 1-16.
<http://stichtingleren.nl/wp-content/uploads/2019/05/Schijf-van-5-Het-raadsel-van-de-joodse-identiteit-jan2006-1.pdf>
- Abram, I. (2017). De Joodse identiteit is geen vast gegeven. *Stichting Leren*, 1-7.
<http://stichtingleren.nl/wp-content/uploads/2019/05/De-Joodse-identiteit-is-geen-vast-gegeven-20dec17-1.pdf>
- Alkire, S. (2003). A Conceptual Framework for Human Security. CRISE (Department of International Development, University of Oxford).
- Arneil, B. (2006). *Diverse communities. The problem with social capital*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Beijers, H. (2015). De persoon in context. Identiteit, uitsluiting en aandoening. In H. Beijers, P. Hagenaars, & E. Minkenberg (Eds.), *Identiteit: uitsluiten of verbinden* (pp. 137-152). Utrecht: de Graaff.
- Beijers, H. (2020). Uitsluiting en discriminatie. In J. T. V. M. de Jong & R. van Dijk (Eds.), *Handboek voor culturele psychiatrie en psychotherapie* (pp. 129-143). Amsterdam: Boom Uitgevers.
- Bornstein, A. (2004). Political violence. In K. Kempf-Leonard (Ed.), *The encyclopedia of social measurement* (Vol. 2, pp. 109-114). Dordrecht: Elsevier.
- Bosma, H. (1995). Identity and identity processes: What are we talking about? In A. Oosterwegel & R. A. Wicklund (red.), *The self in European and North American culture: Development and processes*. (pp. 5-17). Dordrecht: Springer.
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J. Richardson (Ed.), *Handbook of theory and research for the sociology of education* (pp. 241-258). Westport, CT: Greenwood.
- Bourdieu, P. (2017). Gender and symbolic violence. In N. Scheper-Hughes & P. Bourgois (Eds.), *Violence in war and peace, an anthology* (pp. 339-343). Malden, Oxford, Carlton: Blackwell Publishers.
- Bourdieu, P., & Wacquant, L. (2017). Symbolic violence. In N. Scheper-Hughes & P. Bourgois (Eds.), *Violence in war and peace, an anthology* (pp. 272-275). Malden, Oxford, Carlton: Blackwell Publishers.
- Çankaya, S. (2022, 13-01-2022). De bevroren Ander. *De Groene Amsterdammer*, 146.
- Carballeira Carrera, L., Lévesque-Daniel, S., Moro, M. R., Mansouri, M., & Lachal, J. (2022). Becoming a transcultural psychotherapist: Qualitative study of the experience of professionals in training in a transcultural psychotherapy group. *59(2)*, 143-153.
doi:10.1177/1363461520950065
- Claridge, T. (2022). Exploring the theoretical foundations and meaning of social capital.
https://www.youtube.com/watch?v=ynB9CiPzBwg&ab_channel=SocialCapitalResearch
- Clifford, J. (1988). *The predicament of culture. Twentieth-century ethnography, literature, and art*. Cambridge, London: Harvard University Press.
- Côté, J. E. (1996). Sociological perspectives on identity formation: the culture–identity link and identity capital. *Journal of Adolescence*, *19(5)*, 417-428. doi:
<http://dx.doi.org/10.1006/jado.1996.0040169>
- Das, V. (2011). State, citizenship, and the urban poor. *Citizenship Studies*, *15(3-4)*, 319-333. doi: 10.1080/13621025.2011.564781.
- Esajas, M., Gabriela, A., & Brotto, I. (2021). *Zwart Witboek. Actieonderzoek naar anti-zwart racisme in Amsterdam*. Amsterdam: The Black Archives.
- De Haan, J. (2015). *Weinig goede, of veel slechte contacten? Over het sociaal kapitaal van jongeren in het Nederlandse middelbaar beroepsonderwijs*. (Master), Universiteit Utrecht, Utrecht.
- Fanon, F. (1971) *Zwarte huid, witte maskers*. Amsterdam: Octavo
- Fein, E. (2015). “No one has to be your friend”: Asperger’s syndrome and the vicious cycle of social disorder in late modern identity markets. *Ethos*, *43(1)*, 82-107. doi: 10.1111/etho.12073.

- Franklin, A. J., & Boyd-Franklin, N. (2000). Invisibility syndrome: A clinical model of the effects of racism on African-American males. *American Journal of Orthopsychiatry*, 70(1), 33-41. doi: <https://doi.org/10.1037/h0087691>
- Galtung, J. (1990). Cultural Violence. *Journal of Peace Research*, 27(3), 291-305.
- Hallberg, P., & Lund, J. (2005). The business of apocalypse: Robert Putnam and diversity. *Race & Class*, 46(4), 53-67.
- Hero, R. E. (2004). Social Capital and Racial Inequality in America. *Perspectives on Politics*, 1(1), 113-122.
- Hosper, K., & Loenen, T. v. (2021). *Leven met ongezonde stress. Aandacht voor chronische stress in de aanpak van gezondheidsverschillen*. Utrecht: Pharos.
- Johnson, L. (2016). What Is Social Capital? . In A. G. Greenberg, T. P. Gullotta, & M. Bloom (Eds.), *Social Capital and Community Well-Being* (pp. 53-66). Chicago: Springer/Child & Family Agency of Southeastern Connecticut
- Kelley, A. N, Curtis, M.G., Wieling, E. (2023). Uitbreiding van het model van traumatische stress met het perspectief van sociaal-ecologische gezinssystemen. *Gezinstherapie Wereldwijd*. 34(1): 97–114.
- Larsen, L., Harlan, S. L., Bolin, B., Hackett, E. J., Hope, D., Kirby, A., . . . Wolf, S. (2004). Bonding and Bridging: Understanding the Relationship between Social Capital and Civic Action. *Journal of Planning Education and Research*, 24, 64-77. doi:10.1177/0739456X04267181
- Levy, L. (2020). *Dialogo, meer dan een Pacificatie-instrument - Lessen uit Rotterdam*. Rotterdam: Trichis.
- Long, C. (2011). Transitioning racialized spaces. *Psychoanalysis, Culture & Society*, 16(1), 49-70. doi:10.1057/pcs.2010.39
- M'charek, A. (2014). Race, Time and Folded Objects: The HeLaError. *Theory, Culture & Society*, 31(6), 29-56. doi:10.1177/0263276413501704
- Marotta, V. (2002). Zygmunt Bauman: Order, Strangerhood and Freedom. *Thesis Eleven*, 70(1), 36-54.
- McClain, P. D. (2004). Social Capital and Diversity: An Introduction. *Perspectives on Politics*, 1(1), 101-102. doi:<https://doi.org/10.1017/S1537592703000070>
- Putnam, R. D. (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy* Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, R. D. (1994). Social Capital and Public Affairs. *Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences*, 47(8), 5-19. doi:doi-org.vu-nl.idm.oclc.org/10.2307/3824796
- Putnam, R. D. (1995). Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *Journal of Democracy* 6(1), 65-78.
- Putnam, R. D. (2007). E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century The 2006 Johan Skytte Prize Lecture. *Scandinavian political studies*. 30(2).
- Rose, N. (2001). The Politics of Life Itself. *Theory, Culture & Society*, 18(6), 1-30.
- Said. E. W. (1978) *Orientalism* New York: Pantheon Books.
- Scheper-Hughes, N., & Bourgois, P. (2017). Introduction: Making sense of violence. In N. Scheper-Hughes & P. Bourgois (Eds.), *Violence in war and peace, an anthology* (pp. 1-33). Malden, Oxford, Carlton: Blackwell Publishers.
- Sunier, J. T. (2009). Beyond the Domestication of Islam. A Reflection on Research on Islam in European Societies In. Amsterdam: VU University
- Szreter, S., & Woolcock, M. (2004). Health by association? Social capital, social theory, and the political economy of public health. *International Journal of Epidemiology*, 33, 650-667. doi:10.1093/ije/dyh013
- Tiemeijer, W. L., Thomas, C. A., & Prast, H. M. (Eds.). (2009). *De menselijke beslisser. Over de psychologie van keuze en gedrag*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

- Van Dijk, E. & Zeelenberg, M. (2009). De (ir)rationaliteit van de beslisser. In W. L. Tiemeijer, C. A. Thomas, & H. M. Prast (Eds.), *De menselijke beslisser. Over de psychologie van keuze en gedrag* (pp. 25-46). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Van Oorschot, I. (2014). Het dossier-in-actie: vouw- en ontvouwpraktijken in juridische waarheidsvinding. *Sociologie*, 10(3/4), 301-318.
- Vanderhallen, C. (2016). To s(t)ay or not to s(t)ay. De groep als transitionele ruimte: een adolescentengroep. *Groepen*, 11(3), 52-60.
- Verkuyten, M. (2015). Identiteit en wij-zij denken. In H. Beijers, P. Hagedaars, & E. Minkenberg (Eds.), *Identiteit: uitsluiten of verbinden* (pp. 27-39). Utrecht: de Graaff.
- United Nations (2005) Human Security Report War and Peace in the 21st Century. New York: Human Security Centre UN
- Valk, I. v. d. (2012). *Islamofobie en discriminatie*. Amsterdam: Pallas Publications - Amsterdam University Press.
- Van der Meulen, J. W. (2018). Mental health and wellbeing of a Palestinian population. [Thesis, externally prepared, Universiteit van Amsterdam].
- Wallet, B. (2019). Chanoeka vierden. "Joodser dan dit kun je het bijna niet krijgen". Retrieved from <https://www.nik.nl/2019/12/chanoeka-vieren-joodser-dan-dit-kun-je-het-bijna-niet-krijgen/>
- Wekker, G. (2015). Identiteit en uitsluiting. In H. Beijers, P. Hagedaars, & E. Minkenberg (Eds.), *Identiteit: uitsluiten of verbinden* (pp. 53-65). Utrecht: de Graaff.
- Wong, S. (2007). *Exploring 'Unseen' Social Capital in Community Participation. Everyday Lives of Poor Mainland Chinese Migrants in Hong Kong*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Bijlage 1: tekst van de gemeenschappelijke agenda

vóór gelijke behandeling
tegen discriminatie

voorleest en bestrijdt
discriminatie

Gemeente
Rotterdam

Dit project wordt financieel mede mogelijk gemaakt door het Programma Rechten, gelijkheid en burgerschap (2014-2020) van de Europese Unie.

Rotterdam voorbij discriminatie

Opbouw van gelijkwaardigheid

Naar een gemeenschappelijke anti-discriminatieagenda

Inleiding

Wat zijn jouw ervaringen met discriminatie, welke impact hebben ze op jou en wat zou je willen veranderen? Over deze en andere vragen gingen mensen uit de Zwarte, Joodse en Islamitische gemeenschap met elkaar in gesprek¹. Van oktober 2021 tot en met juli 2022 vonden 13 groeps gesprekken plaats. Voorafgaand hieraan zijn binnen de drie gemeenschappen afzonderlijk discriminatie-ervaringen uitgewisseld. Deze bijeenkomsten vonden plaats in het kader van 'Rotterdam voorbij discriminatie'. Dit project is een initiatief van RADAR, Art.1 en de gemeente Rotterdam, met financiële steun van de Europese Unie.

In de gesprekken kwamen verschillende ervaringen met discriminatie naar voren: direct op de persoon gericht racisme, vormen van institutionele discriminatie en de steken onder water in de dagelijkse omgang. Voorbeelden zijn als de buschauffeur je 'vergeet' mee te nemen, je plotseling wordt geconfronteerd met antisemitische graffiti of spreekkoren, of als je wordt aangesproken met quasi-belangstellende vragen over het dragen van een hoofddoek. Het is de optelsom van dit soort terugkerende ervaringen die zwaar weegt.

Deelnemers vinden dat ervaringen van discriminatie onvoldoende worden gezien in de Nederlandse samenleving. Uit de gesprekken wordt duidelijk dat men te maken heeft met 'geweldservaringen' die verwoestend zijn voor de eigenwaarde, leiden tot voortdurende waakzaamheid en stress en het leven kapot maken. Uitsluiting en discriminatie zijn niet alleen een mensenrechtelijk probleem - want in strijd met de grondwet - maar leiden tot armoede, achterstand, stress en conflicten thuis, slecht toegankelijke voorzieningen en tot (chronische) ziekten.

¹ Wij schrijven hier 'gemeenschap' in het besef dat deze gemeenschappen bestaan uit verschillende kleinere verbanden.

Versterking van het sociaal kapitaal van Rotterdam

Het project Rotterdam voorbij Discriminatie richt zich op het versterken van de burgerkracht van de drie gemeenschappen. Op die manier zijn ze beter in staat om hun gezamenlijke belangen onder de aandacht te brengen van overheid en instituties. Dit opent de weg om gezamenlijk het hoofd te bieden aan discriminatie.

De inspanningen zijn vanaf het begin van het project gericht op versterking van 'sociaal kapitaal'. Dat kapitaal bestaat uit:

- de samenhang binnen de drie gemeenschappen (bonding);
- het verbinden met andere Rotterdammers met vergelijkbare ervaringen (bridging);
- de mate waarin zij en de verantwoordelijke bestuurders gezamenlijk misstanden aanpakken en burgerschap versterken (linking).

Vier Rotterdamse thema's en actiepunten

In de gesprekken zijn de deelnemers tot vier thema's gekomen die relevant en urgent zijn voor Rotterdam. Voor elk van deze thema's is een aantal aanbevelingen en/of actiepunten geformuleerd.

1. Een aanspreekbaar en herkenbaar bestuur van de stad

De deelnemers aan de gesprekken herkennen zich steeds minder in de overheid, het bedrijfsleven en bestuurders. Dit wordt omschreven als een 'witte muur' die onevenredig gewelddadig is tegenover de niet-witte Rotterdammers. Een deel van de Rotterdammers wordt als afwijkend en minder rechthebbend gezien en behandeld. Dit ervaren zij op meerdere terreinen van hun leven, zoals werk, veiligheid, scholing, inkomen en wonen als institutionele discriminatie. Die discriminatie is niet altijd aan te wijzen. Soms gaat het om een lange reeks van vergelijkbare gebeurtenissen die zich opstapelen.

Instituties creëren hiermee een beeld van 'andere mensen' en bevestigen zo vooroordelen en ongelijkheid. Dit leidt tot verlies aan vertrouwen in de instituties en tot structurele onbestendigheid van het bestaan voor slachtoffers van discriminatie.

Actiepunten

Duurzame dialoog en een open verbinding

Zorg voor een structurele, goed gefaciliteerde en houdbare dialoog tussen gemeente (bestuur en politiek) en burgers. De reguliere inspraak en advieskanalen voor burgers (via Wijkraden en adviesraden e.d.) en het betrekken van Rotterdammers bij het opstellen van beleid (via adviesraden/netwerken e.d.) voorzien daar al deels in. Daarbij is een vaste en terugkerende goed gefaciliteerde dialoogruimte nodig waarin discriminatie en uitsluiting worden besproken en aansluiten bij de ervaringen met dialoog die afgelopen decennia zijn opgedaan².

Diversiteit en herkenbaarheid

² Voor het inrichten van deze dialoog zijn de bouwstenen geformuleerd in: Levy, L. (2020). *Dialoog, meer dan een Pacificatie-instrument - Lessen uit Rotterdam*. Rotterdam: Trichis.

Maak instituties, ook in de top, diverser zodat ze een afspiegeling zijn van de samenleving. Expliciet geldt dit voor de gemeentelijke organisatie, de politie en het onderwijs. Nu kan niet iedereen zich in deze instanties herkennen. Wanneer ze een afspiegeling zijn van de samenleving worden discriminatie en racisme beter herkend. Zet dit kracht bij door organisaties af te rekenen op de duurzaamheid beleid voor diversiteit en inclusie en op meetbare resultaten. Training van professionals helpt versterkte beelden van de werkelijkheid te doorbreken die niet meer in overeenstemming zijn met de diversiteit van de samenleving.

Toegankelijke hulp

Neem concrete maatregelen om de toegankelijkheid van slachtofferhulp, van rechtshulp (sociale advocatuur) en van meldpunten (politie en RADAR) te verbeteren. Slachtoffers kunnen vaak onvoldoende hulp vinden. Bescherm ook de positie van klokkenluiders, zodat het veiliger wordt om van binnenuit misstanden aan te kaarten. Het is nodig dat Rotterdamse bestuurders moreel leiderschap tonen door uitingen van discriminatie en racisme te herkennen, te benoemen en te (laten) bestraffen.

2. Beeldvorming in (social) media

(Social) media zijn een 'doorgeefluik zonder remmingen' van negatieve beelden en desinformatie. De 'oude spelregels' bieden onvoldoende tegenwicht aan de normvervaging binnen het veranderende medialandschap. Berichtgeving die consequent als beschadigend wordt ervaren, tast waarden aan als gedeelde vrijheid en verantwoordelijkheid, transparantie en waarheid. Uiteindelijk frustreert onjuiste en stigmatiserende berichtgeving de gelijkwaardigheid van mensen, de samenhang van de stedelijke samenleving en het tast kritisch burgerschap aan.

Actiepunten

Inclusieve berichtgeving

Ga met Rotterdamse stadsmedia als RTV Rijnmond, AD en Open Rotterdam het gesprek aan over berichtgeving waarin alle Rotterdammers zich kunnen herkennen en waarbij stereotyperingen worden vermeden. Gemeente Rotterdam speelt hierin een faciliterende rol.

Ruimte voor nieuwe makers

Creëer een kanaal voor 'jonge vloggers met een sociaal hart'. Faciliteer deze producties met training en budget. Verlaag de drempel voor jonge 'makers' tot die hulpbronnen. Haal inspiratie uit een Rotterdams Filmopalooza³, waarin deze makers hún beeld van de stad laten zien.

Mediawijsheid

Ontwikkel een onderwijsaanpak voor het basis- en voortgezet onderwijs, waarmee jongeren leren kritisch gebruik te maken van (sociale) media en desinformatie te herkennen. Rolmodellen zoals influencers en FunX spelen daarin een rol.

3. Inclusief onderwijs

Het onderwijs reproduceert ongelijkheid door leerlingen niet op hun kwaliteiten te waarderen; door ze minder kansen te bieden en een gevoel van onvermogen te geven; door discriminerende beelden te reproduceren en deze niet te bestrijden.

³ Filmopalooza is een internationaal filmfestival wat als finalefestival dient voor [The 48 Hour Film Project](#). Tijdens dit festival worden de beste films vertoond van het 48 Hour Film Project van het voorgaande jaar. Dus bijvoorbeeld de editie van het jaar 2003 toont de films van de editie van 48 Hour Film Project van het jaar 2002.

Actiepunten

Nieuwe kennis en deskundigheid

Inclusief onderwijs vraagt om investering in de kennis, de vaardigheden en de motivatie van professionals in het onderwijs. Zij dragen de inclusieve leeromgeving samen met leerlingen/studenten en hun ouders. Bied deze professionals daarvoor trainingen en deskundigheidsbevorderingen aan.

Een representatief curriculum

Zorg voor een herziening van het onderwijscurriculum. Een diverse stad als Rotterdam verdient onderwijs dat recht doet aan alle leerlingen en studenten. Dit houdt in: ruimte laten voor verschillende perspectieven, oog hebben voor de actualiteit en de geschiedenis niet gevangen houden in een eurocentrisch narratief. Je begrijpt elkaar beter als je elkaar geschiedenis kent en weet waar wij als samenleving vandaan komen.

Stagemarkt/ werkgevers

Bevorder gelijke kansen op een stageplaats. Sluit aan bij de voorstellen van Rabin Baldewingsh (Nationaal Coördinator tegen Discriminatie en Racisme) om diversiteit en inclusie in de bedrijfscultuur te verankeren. Het betreft onder andere anoniem solliciteren; het geven van stagegaranties en bedrijven faciliteren om stageplekken te creëren; verbeteren van individuele ondersteuning aan mbo-en hbo-studenten; ontwikkelen van alternatieven als open hiring (zonder cv een stageplek krijgen) en tot slot het versterken van het diversiteitsbeleid van bedrijven/scholen.

Rotterdamse Werelddag

Organiseer een Rotterdamse Werelddag binnen het hele Rotterdams onderwijs. Op deze dag is ruimte voor de diversiteit aan belevingen van leerlingen en worden goede herkenbare en aansprekende gastsprekers uitgenodigd.

4. Identiteit als onderscheidende en bindende kracht

In een hyperdiverse stad als Rotterdam is het belangrijk dat bewoners zich kunnen laten zien vanuit hun eigen kracht en identiteit. Waardering voor verschil en ruimte voor iedereen versterkt de bindkracht van de samenleving als geheel en draagt eraan bij dat negatieve beelden verdwijnen

Actiepunten

Safe spaces

Om alle gemeenschappen volwaardig deel uit te laten maken van een inclusieve stad, is het belangrijk dat ze hun eigen kracht kunnen ontwikkelen. Zorg voor 'safe spaces' waarin mensen elkaar kunnen ontmoeten, ervaringen kunnen delen en zichzelf kunnen zijn. Daar zijn de eigen identiteit en gedeelde ervaring leidend en kunnen positieve rolmodellen (echte mensen) opstaan.

Ontmoeten en vieren

Geef inwoners van Rotterdam de mogelijkheid om onderling kennis te maken, de rijkdom van diversiteit te leren kennen, verhalen te delen en de rijkdom van de stad te vieren. Ondanks het feit dat Rotterdammers openstaan voor andere mensen, hebben ze vaak weinig kennis over de verschillende culturen en hun geschiedenis. Men komt onvoldoende in contact met 'andere mensen' (daar horen ook de witte mensen bij). Hiervoor is een brede aanpak nodig, met de gemeente

Rotterdam voorbij discriminatie

Dit project wordt financieel mede mogelijk gemaakt door het Programma Rechten, gelijkheid en burgerschap (2014-2020) van de Europese Unie door grant agreement 963797.